

کوردستانی ئوسمانی ل سەر دەم ۋە دىتىنین زىرىن بىن ئەورۆپى دا

دناقىھەرا سالىن 1831-1835

ID No. 3505

(PP 136 - 155)

<https://doi.org/10.21271/zjhs.24.5.9>

کاروان صالح وہ پسی

پشکا میزوو- زانستین مروڤایه‌تی / زانکویا زاخو

salih.waisy@uoz.edu.krd

وہ گرتن: 19/02/2020

پہ سند کردن : 11/10/2020

بلاوکردنہوہ : 2020/12/10

پوخته

بهقین گرنگ: کوردستان ائوسماو، قهدهتتنن ئەورۆپ، دیاریهک، شەرین ئۆسماو، بارودوخت سالا 1834 و مىرىن كورد.

1. بیشہ کی

کوردستانی ئوسمانی ئەوا پشتی شەری چالدیران يى سالا 1514 ئا دوماهيا چەرخن نۆزدى كەفتىيە دىن دەستهەلاتدارىيَا ئوسمانى ۋە، كۆ بۇ ماوى (327) سالان ب سىستەمن خوبىيەتلىك (نيمچە سەربەخۆپىن) مابۇ دىن چاھىرىريما دەستهەلاتا ئوسمانىيافە، هەروەسا دۇي ماوى دىر و درىيىدا، دەستهەلاتدارىيَا ئوسمانى چەندىن جۆرىيەن سىاسەتى و كارگىرى لەدۈش بەرژەوەندىيەن خۆ ل دەقەرى پېرىھە كەپەن كەپەن كورىد لەدور قىن سەرەدەرپىا ئوسمانىيان بن ھەلۋىست مابۇون. چونكى دۇي ماوهىي دا كوردستانى ئوسمانى ھاتبۇو پاراستن ژ ھېرىشىن دەستهەلاتدارىيەن ئىرانن و ئوسمانىيان. ھەرچەوابىتن، ۋە دەستەن ئەمۇن، دەنەن دىبارىك، كە كەدان ئازام، حفاك، كە ھەندەك ھەفچەش، لىگە، ئەسمانىان ھەبەون.

بهل پشتی ل سالا 1721، کاپتنی برتیانی يې نهزاد سکوتله‌ندي (آهاملتون) دگه‌شته‌کن بهره‌ف رۆژه‌لاتا نافین لده‌قهری دگیت و هویرینین گه‌شتا خۆ تۆمار دکهت و تید به‌حسن ده‌قهرین کوردستانی دکهت، ل سالا 1797 ئ نۆيئه‌ری كوميانا هندي يا رۆژه‌لاتي (جاكسون) هاتىه کوردستانى و يېزايىن لدور کوردستانى دگه‌شتا خودا به لافکريين

۱. فهريزا ئەفغان گەشتان پتەر پىك بۆ هاتا لىگەر يىن ئەورۆپى بۆ دەھەرین كوردىشىن و بەلاڭىرنا پرۆپاگەندە يىن گەيداپى بەرژەندىيەن نەتهوهىي يىن ئەورۆپى قەبۇو، ژ فهريزا قىن چەندىڭ كارىتكىن ل كوردا ھاتىه كرن ، د ئەنجامدا كوردا ل كوردىستان ئۇسمانى دەست ب دارشىننى يالانىن سەرھەلدىن و شۇرەشان كر بۇو.

ژماره‌کا زورا فه‌دیتنکه و لیگه‌رینن نهوروپی دناف ڦن پارچه‌یا گرنگ یا دهوله‌تا ئوسمانی را بورینه و جهن وئی بین جوگرافی بیوو جهن سه‌رنجرایش لیگه‌رین نهوروپی. سه‌په‌رای هندی جهن وی بیاشی نه‌هاتبوو دیارکن ژلاین لیگه‌رین بیانیفه. بهلن گه‌شتا کلودیوس جیمس ریچ (Claudius James Rich) 1787-1821، بیویه خاله‌ک و مرچه‌رخانی یا سالین 1820 و 1821، دکویراتیا دهستپیکرنا راستیا فه‌دیتنن نهوروپی ل کوردستانان ئوسمانیدا². نه‌و فه‌دیتنکه‌رین بُو ماوی دوو سد سالان لدویف شوین پین وی چووین خاله‌ک دی دُن بزاون دا زیده کر و ریزه‌کا بُن سنور یا پیزانینا لدور ده‌فری کومکرن. نه‌ف چه‌نده بُو نه‌گه‌ری هندی پتر هزر دجوگرافی و ناخشیین ده‌فری دگه‌ل شوینه‌وار و دیروک و پشکین به‌رژه‌وهندیان دکارین مزگینه‌ران دا لده‌فری بهینه زیده‌کرن. هه‌رچه‌وابیت، کیمه‌ک ژوان گه‌هشتنه ئه‌وان ده‌فری رین ٹائس و سه‌خت بین ریچ که‌هشت.

ههچهوايت، ژلائيهك فه بارودوخين ههستيارين كوردستانان ئوسمانى ياكو پارچەك ههستيار و ستراتيئى ز دھولەتا ئوسمانى تىدا دبوري، بونە ئەلهەرى دياربۇونا (سەرەدمەن زىرىن يېن فەدىتىل رۇزھەلاتا ناڭين)، و "دۇوباره قەدىتىن ئاسيا بچۈوك"، ل قۇناغا ئىكىن ياخىن نۇزدى. پىشى چەرخەكى ز شەرى، ئورۇپا كەفتىبوو قۇناغەكى ئارام و ئاشتىن دا و دەست وەراركىنەكى سىياسى و لەشكەرى و قەدىتىن نۆي كى بىوو. هەروەسا پەيدابۇونا ھىزرا لېپارازمىن، وەراركىنە ھىزرا نەتەوهەيى ل سەر ئاستەكى جىيەگەر، بەرەف يىشىقچۇونا تايىھەتمەندىن يېشەسازىن دې ماوهەيدا.

ژلایهکن دیفه، هزرو بیرین شورهشا فرهنسی و کارتیکرنا هیزا شورهشا پیشەسازی چینا ناقەندى رى بەرەف بەیزبۈونى، دەرەبەگايىتى و بازنىيەن لەشكەرى يېن ئارامىي و ياسا چەرخىن ھەزدى ھاتە پالدان . كاوداينىن لەشكەرى و سیاسى يېن كىشىوھەر ئەورۆپا، بۇونە ئەگەرى پەيدابۇونا ئارىشەيان و ژمارەكا زۆرا نەدامەززاندى و دىن دامەززاندىن دىيافىن ھۆنەرى شەرى دا دەركەفتىن. دگەل قان كاوداينىن ھەستىار و نازك، تىشتكىن سرۋوشىن بۇ ئەورۆپا بەرىخوبىدەت بازارەكى دى يېن سیاسى، ئابۇرى و لەشكەرى. ئەف بازارى ژلاین جوگرافىيە ئىزىك رىكەكا درىزا ھارىكاري و پىكەفە گۈيدانىن يا دگەل ئەورۆپا ھەى، ئەو ژى دەقەرا روژھەلاتا ناقىن. لۇقى دەمیدا كوردىستان ئۇسمانى بىبۇ مەيدانا ئەنجامداانا چالاکيان يېن كو پىچە مژوپىل بۇوي ھەرۋەسا دگەل لايىنە ئەورۆپى بالدان بەختنە دىناف دا.

ئەف ۋەكۆلينە گۈيدايمى ماوهىيەكى زۆر ھەستىيار و نازك يىن قۇناغا ئىكىن ژ ۋەدىتىن ئەورۆپى بۇ لايىن رۇزىھەلاتنى ئاسىيا بچوويك ياكو ھاتى ئىناسىن ب (كوردستان ئۇسمانى) يىن چەرخن نۇزىدى يە. ژېركو لقى دەمىدا، ژلایىكى ۋە ۋەدىتەكەرىن ئەورۆپى بۇ ۋەدىتىن رىيکىن بازرگانى و ھەلسەنگاندىن دەفھەرى وەك پىلىن ئاققىن رووباران بەرى خو دابۇو دەفھەرى و ب ھەمى رىيكان، ب تايىھەتى برىكا ئەنجامداانا چالاکىيەن ئايىنى (مزگىنەرىي) بىزاش دىرىن بەھىئە دناف دەفھەرى دا. ژلایىكى دېفە، كوردان دەست ب بىزاش، سەرەلدان و نەرازىيۇوانان ب دىزى دەستەلەلاتدارىيَا ئۇسمانى ل دەفھەرى كربۇو. ژېركو لقى دەمىدا، دەولەت ئۇسمانى ب بەھانەيى ئەنجامداانا چاكسازىيەن رىشەي باج و سزايان زىدە ل سەر خەلکىن سەپاندىن و ھېرىش دىرىن سەر گوندىن وان، تالان دىرىن و گوند و بازىر درووخاندىن. ئەقان كرييارىن دەستەلەلاتدارىيَا ئۇسمانى ئەۋەدىتەكەرىن ئەورۆپى پەر پالدان بەھىئە دناف دەفھەرى دا، ب تايىھەتى خە ئىزىدەك، دەفھەر ئىن مەسىح، لىنىڭ ئەن دەكتەن.

زېر گرنگیا دوو چهقبوونا ئەقى باهتى، بفەر ھاتە دىتن کو ۋەكۆلينەك زانستى لدۇر بەيىتە ئەنجامدان، داكوب شىوه يەكى دورست راستىا ھاتنا ۋەدىتىنەكەرین ئەورۆپى بۇ دەڤھرى بۇ رايا گشتى ياكوردى و جىهاننى ھەممەرى كوردستان ل ژىر پەرەدەن ۋەشارتى دىياربىن کا ب چەرنگ و شىواز ھەلۋىستىن خۇ بەرامبەرى جەن كوردا دايىنە دىاركىن، زېر كو لدویىف ھەزروپىرىن خۇدانى ۋەكۆلىنىڭ تانوكە چ ۋەكۆلىنىن تايىەت لسەر ئەقىن چەندىز نەھاتىنە ئەنجامدان. سەرەرای ھندى دزۇر مۇزلىقىن زىدەران دا

ئارمانجا سەرەکى و بىنكوكەيى ژ نېنجمادانا ئەقىن قەكۆلىنىن ئەو بۇويه داكو ھزروپىرىتەن ۋەدىتنەكەر ئىن ئەورۇپى، ب تايىبەتى يىن زلهىزىن ئەورۇپى ژ كاوداتىن سىياسى، لەشكەرى و ئايىنى يىن كوردىستان ئوسمانى دېن قوناغا مەترسىدار و ھەستىار دا بىدەتن خۆيىكىن، ژېركو ھەتا نوکە ئەڭ جۆرى تەخمىنەن بىيانان ب شىيۋەيەك زانستى نەھاتىيە دىاركىن و ئەگەر ھاتىت ژى بىتن ب كورتى دناف زۆر مۇار و بابهەتىن تىكەل دا ھاتىيە دىاركىن. ھەلبەت ئارمانجا ھووشىيار و گىنگ لېتىرى ئەوھە كەرەتىخۆيىدەن ھاتا ۋەدىتنەكەر ئىن زلهىزىن ئەورۇپى بو دەھىرى ب چ مەرەم و مەبەست بۇويه. ژېركو ھەر دەولەتكا ھەلۋىست و نيازىن خۇ ھەمەرى كاودان و يېشەتىن دەھەرەكىن دىار بىكتەن ھندەك مەبەست و ئارمانچىن نەھىتى يىن لى يېشت يەردان ھەبن.

تاریشه‌یا سهرهکی یا که قتیه دریکا نهنجامدانای هئفین فهکوکلین دا، نهبوونا زیده‌رین تیروت‌هه‌سهل بوبویه ل سهر هئفی ماهه‌ی، زبرکو پتریا هئوان زیده‌رین به‌حسن هئفان پیشهاهاتان کرین ب شیوه‌یه‌کن گشتی و سنودارکری به‌حسکرینه، دگل هندی دا، دیبت زیده‌رین باش ل سهر هه‌بن، بلهن بددهست خوّدایین فهکولینن هکه‌فینه، زیده‌هندی ب نهچاریقه بناغن فهکولینن ب خه‌ملاندنا زیده‌رین ب زمانن ئنگلیزی هایته دارشن، و هه‌لبهت دیتن و بکارئینانا هئفان جووه زیده‌ران وختکه‌کن دریز دفیا تاکو تشتین گریدایی ب باهه‌تیقه بهینه دهست نیشانکرن، چونکی هئف جووه زیده‌رین به‌حسن همه‌ی لایه‌تین گریدایی پرسا کوردستانای ئوسمانی دنافبهرا، فارس، بهریتایا و روسیان دا دکهن، لهورا دهه لبڑارتا وان دا، جووه‌کن هووشیارین دفیا داکو فهکولین ژ سنوری باهه‌تی دیرنه‌که قیتن.

هله لهت ژبو شروق‌هه کرنا ئەق بابەتىن هەستىار و پرى بۇویه‌رېن ترازىدى پشت ل سەر ھندەك ژىددەرېن گۈنگ يىن ب ماۋى بېن قەكۆلىنىن قە گرىيادى ھاتىه بەستىن، نەخاسىمە ژىددەرېن ب زمانى ئىگلىزى وەك پەرتۇوکا فرانسیس راودون چەسنى (Francis Rawdon Chesney 1789-1872) (Narrative of the Euphrates expedition: carried on by order of the British European Exploration in government during the years 1835, 1836, and 1837) Turkish Kurdistan 1800-1842) هاتىن ئىقىسىن. دەغان ژىددەرەن دا، روونكىن ل سەر دەستپىكىا ھاتا قەدەتكەر و لىيگەرېن ئەورۆپى باش پىزانىنىن بۆ كوردىستان، ئەوا ل وي دەمى دېن دەستهه لاتا ئۆسمانى و ئىراننى قە ھاتىئە دان، دەھەمان دەمدا، تارادەيەكى باش پىزانىنىن زانسى و گىشت ئاماژەيان ب سياسەتا زلهىزىن ئەورۆپى ھەمبەرى مىرگەھەين كوردى و پېسا كوردى دەدەن. ھەر وەسا روونكىن دايىنە ل سەر بىزاقىن سىياسى، رىيكتىن ستراتىتىزى، ئائىنىن، لەشكەرى و بارزگانى يىن لىيگەرېن ئەورۆپى ژىۋ دىتنا پىيغەھەن خۆ و بەرفەھە كرنا دەستهه لاتا خۆ ل دەفھەرى.

ههروهسا دكتورنامهيا شيلتون.ي.دبليوو (Faith, freedom, and flag: the influence of American missionaries in Turkey on foreign affairs, 1830-1880) Fatal Ambivalence: Missionaries in Turkey on foreign affairs, 1830-1880) American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFS) And "Nominal Christians": Elias Riggs (1810-1901) And American Missionary Activities in the Ottoman Empire) ئەقان جۆرە كارىن ئەكادىمى تىرۆز بىردايىنە سەر زۆر بۇويەر و پىشهاپىن سىپاسى و لەشكەرى يىن گۈددايى ئەقى باپەتى قە. ههروهسا بەحسىن قۇناغ و ئارماجىن ۋەدىتىكەرىن ئەورۆپى ب تايىھەتى يىن بەرىتائىا كرى نە، دگەل دا بەحسى بىزاقىن ۋەدىتىكەرىن ئەورۆپى دگەل ھۆز و سياسەتمەدارىن مەسىحى كرىيە، خۆشكىدا پەيوەندىيان دگەل كىيم نەتەوهەيان، و دورستكىدا پەيوەندىيان دگەل دەولەتىن ھەريمى، و بىدەستقەئىيانا پىشەقانىا تىقدەولەتى بۆ بەرەزەوەندى و دەستكەفتان بو ئەورۆپى لەدەقەرەن كوردى كرييە، هەزى يە بىزىن ژبۇ پېر دەولەمەندىكىدا قىن ۋەكۆلىنىن، ژمارەكا زىيدەرىن تۆركى و كوردى زى بۆ ئەنجامدان و نېقىسىنا قىن ۋەكۆلىنىن ھاتىنە بىكارئىنان.

هله لهت زيو نهنجامدانا هئقني فه کوللين ريازاه کا شروغه کرنې پيدا فيتن، زبهر هندی ريازا فه کوللينا پيدا چوون و دويشچوونا بو ويهرین ديروكى بى قىن فه کوللين هاتىه بكارئيان. چونكى هئف ريازاه دى هەمه رەنگىا بوجون و تىگەھىن قەدىتكەرین ئورقۇپى ل دور پاراستن و بده سەشقەئىانابەر زەوهەندىيەن وان ل دەقەرى دياركەتن، زبهركو هئف ريازاه ب كويىرى و ب هويرى بەريخۇددەتن ھەمى لايەنин گىرىدايى ب سەردەمن زىرىن يىن قەدىتكەرین ئورقۇپى فە و چوانىدا دەربىرلەنە لەلىسىتى سىياسەتمەدار، گەرۆكىن ئورقۇپى و تارمانچىن وان دى ب ئاشكرايى دەتن دياركەرن.

۲. ده رازینک: فهدیتنین یشت گوهافتی و دووباره دهستیتکرنا وانقه دنافیه را سالین ۱۸۳۱-۱۸۲۱

لدویف هزوویرین لیگه و فهدینکه رین نهورپی، کورستان ب شیوه‌یه کن دورست وک ویلایت نه‌هایه پیناسه‌کرن، بهلی ب رنه‌گه کن گشتی بو وان ده‌قهران بین ٹاکچیین وان کورد دهاته بکارئینان، لهورا کورستان ب زور نافان وک

ههچهوايت، ده سالين پشتى مينا گه رۆك و ڦهينكهري بهريتاني (كلوديوس جيمس ريج)، بوشاهييهك ديزاينين لينگهريين ئورقىپى دا ل كورستانى ئوسمانى پەيدا بىوو. سەرەرايى هەبۇونا چەندىن فاكتەريين گرنگ وەك فاكتەريين لهشكەرى، تابورى و ئىمناھىن دەقى بوشاهىن دا، ئەف پشت گوها فيتنە زئەنجامن وى دۆيىچۈونى بو ياخىن ئورقىپى بەرىخودايە پارچەين دى يىن دەولەتا ئوسمانى، ب تايىھتى ل وان جەپين روویداينىن سياسى بەرپالىبووين (Rich, 1836, 5). لكانۇونا دووئى و ئادارا سالا 1821ئى، كۆمەكاش شۆرهش ل مالدىف، وەلشيا و شەرق سەرەخوبۇونا يۇنان (1821-1830)ئى، و دەستپېكىندا كومكۇزىا كىم نەتهوهەين ئوسمانى (Köremezli, 2013, 56-57). دەستهەلاتدارىن كوردى بخۇو بکەن و ھەلۋىست و سياسەتا دەولەتا ئوسمانى لدۇر كوردا ب تىروتەسەلى ب دۆيىچۈونا سرۇشتىن دەستهەلاتدارىن كوردى بخۇو بکەن و ھەلۋىست و سياسەتا دەولەتا ئوسمانى لدۇر كوردا ب تىروتەسەلى ب ھەلسەنگىزىن.

دکاریخه‌دانان قنیچه‌ندی دا، دهوله‌تا ئوسمانی، قەشىن دىيرا ئارسۇدۆكسى ياخونانى سىیدارەدا و رابوو ب كوشىتىا يوئانانىان ل ئىستەمبۇلنى. بزاقىن ھەر دوو ئالىان بۇونە ئەگەرى هندى كۆھىزىن ئەورۆپى خۇرىكىيەن و دەگەل ھەم ئاستەنگ و سەختىن خۇو دېرىخۇددانان تارمانچىن كويىر دا جارەكادى (پېسا رۆژھەلاتى³ (Hatapçı, 2015, 55)، دووبارە بۇوقە و شەرى مەسىحىيەتن ب دىرى ئىسلامن و ھزرىن ئازادىخوازيا شۆرهشا فەرەنسى ب دىرى سىستەمن دەولەتا ئوسمانى دەستپىكىر، ھووشياربۇونا دابۇونەرىتىن يوئانى ياكۇ ئارمانجا خۇ دانايە سەر كىيم كرنا كەلتۈرى سەپاندى يىن ئوسمانى و ھزا تۆلەھەكىن ب ھووشيارىن كەتبۇو دناف رىيەكى زۆر شەرخوازان دا، لەۋەر ئەف چەندە بو ئەگەرى هندى ئەورۆپى بەرىخۇبدەن رۆژھەلاتى⁴ (Hatapçı, 2015, 55)، بىگۆمان ئەف چەندە ھەم ب ھارىكاري و پېشەفانىا زەلەيىزىن ئەورۆپى يىن وى دەمى دەھاتنە ئەنجام دان، مەرەما وان ياخونانى سەرەتكىن دناف كارووبارىن ناخوخىي يىن دەولەتا ئوسمانى بۇون، ھەروەسا مەنزا ھەزمەندى بەريتانى (لۆرد بايرۇن 1788-1824) و ئەنجامىن سەركەھفتىا ھەيىزىن ھەقبەشىن مسرى و ئوسمانى ل يوئانى، ھووشيارىيَا خەلکى بلند كەربوو و ھەستىن يوئانىيەتن ل كىشىورى ئەورۆپى بەھىز بەلاغ بۇوو) (Perry, 1965, 55-56).

ئەقان پىشھاتان و ژناقچوونا ھېزا (ئىكىشارى)، ل حوزەيرانا 1826، ئەواھەر ژ دەستپىنكا خۆ بۇويە سەرىيىشەك ھەستىيار و بىنکۈوكا گەلەك تارىشەين سىياسى و لەشكەرى بۇ دەولەتى ئۇسمانى، بۇونە ئەگەرى نەئارامىيا ھەرىمەن ئاسايى يىن دەولەتتا ئۇسمانى (Reed, 1951:35; Stephanov, 2014:130). ھەر قەچەرخىن دەمىدا دەولەتتا ئۇسمانى و ئەورقۇپى مژوپىلى چالاکىين سەربازى و دېلۋomasى بۇون ل بەلغان. دەھرەر ئىن چىياتى يىن بىلدى ل ئاسيا بچووپىك، ئەقىن ل پشت دوماھيا دەولەتتا ئۇسمانى دىاربۇون، كۆ ھەرىمەن دىريين ژبۇ ژناقېرىن بەرزەوەندىيەن ھەقچەرخىن وي دەمى، ھەفرىكى و شەرئ (ئۇسمانى و كوردا)، نەشىيا بەرئ گەرۆكىن ئەورقۇپى بەدەت پىشھاتىن پۇزەھەلاتا ناقين. گەشكەرنا بەرزەوەندىيەن ھاتىنە ئاشكراكىندا ژلائىن رېچى و كەرۆكىن دېفە، ھەمى پالدەر بۇون بۇ ئەورقۇپىان، بەلەن ھەمى ھاتىنە ژىيركەن. دەنقاھەرا سالىن 1828-1821، ھەمى چالاکىين گەرۆكىن ئەورقۇپى بۇ ماھىمەك بەرمەختىتەن بەرامبەن تازىن: 100)، 2013 Körmezli

ل سال 1829ءی، ژماره کا پیشچاٹ یا پیشہاتان روویدان و بوونه ئەگرئ وەرارکرنا بەرژوهەندىيەن ئەورۆپىان ل ھەرىمەن ئاسىيى يىن دەولەتا ئوسمانى. سالا ئىكىن ياشەرى (رپسى- ئۆسمانى 1828-1829)، ئالۆزى بىدوماھىك ئىيانان، ل حوزەيرانا 1829ءی، ھىزىن روسيا دەربازى رووبارى (دانوب) بۇون، كۆ بەرى ھينگى تا دارستانىن شىملا، سلىسترا و فارنا دەدەستىن ھىز يىن ئوسمانى دابوبو(ھېقىر يانۇف، 2003، 55). ل چىريا ئىكىن ياهەمان سال فارنا شكەست، دگەل ھندىدا، ژبەر كەش و ھەوايى، ھىزىن روسى ترسىيان بەردەوانى بەدن ھېرىشىن خۇو. ل سەر سىرۇرى ئاسىيا، ھىزىن روسيا لېزىر چاڭدىريя (باسكۆچىچ) دەربازى قەفقاز بۇون و قاراس. و ھەندەك دەقە، دى، يىن، كۈدى، ا، سەھى سەنۋى، گەت، (Perry. 1965، 57).

ل بههارا 1829ء، شہری ل سہر سنوری ہھر دوو دھولہتان دھستپیکر، ل 11 حوزہیرانہ ہیزین روسی ل ڑیں سہرکردایتیا (دیج) لہشکری تورکی ل (کولشہ) ب توندی شکاندبوون و ل 26 حوزہیرانہ سلیتسز گرتبوو(ٹھفیر یانوُف، 2003، 60). پشتی دیج نہشیاں شمیلا بگریت، ہیزین خو دابہشکرن داکو ل چیائیں بہلقان دھرباز بن و ل شمیلا۔ ہیزین پشتہقان، بنن (وُس، بھردادوام، دا دو تھکن نا ہنْتِن، ٹوسمان، ل ڈُن سہرکردایتیا وہ بڑی دھافہ بہ ٹوسمان، 1965، 57)۔

ل 20 تەباخا 1829، هیزین رۆسی (ئەدرنە) گرت، بەلێ ژیهر مرنا بریکا نەخوشیان دریکا ئیستەمیۆلن دا کەفتیوون دئاستەن و شەپرزمەیین زۆر ب ژەحمەت دا. ل ئاسیا بچووک، هیزین رۆسیا ب سەرۆکاتیا باسکۆقیچی بھاریکاریا کیم نەتهوویین مەسحی هاتن دناف کوردستان ئوسمانى دا و بازىریین بايەزید و ئەرزۆم کوتترۆلکرن (Keçeci, 2016, 72). نەشیان ل سەر ھەر دوو سنۆران بەردەوامیی بەدەن ھیرشین خۆ، نەچار بۇون ل 14 ئەيلۇلا 1829، دەست ب دانووستاندا دگەل ئوسمانىا کر.) (Perry, 1965, 57).

ھەرچەوابیت، ئەنجامىن شەریئن رۆس و ئوسمانى، بۇونە ئەگەرئ ھندى کەنارىن تۆركى يىن دەريا پەش بۆ بىيانان ۋە بۇون (ئەقىر يانۇق، 2003, 60). دەھمان دەمدا، بىنگەھىن ھاتتوو چوونى دنافبەرا كەنارىن ساسون، ترابزۇن و ئیستەمیۆلن ھاتە دامەرزاىدىن (Miller, 2015, 65). ل سالا 1830، وەزارەتا دەرەقەيا بەرىتانى، (جىمس براتن) دگەل چەندىن ئەفسەررېن دى وەك (ئادەم گىفۆرددگلاسکوت) و ((ئىدوارد ئىلىزىل دىكىسون) ب ئارمانجەكىن وەك ئىكەمین جىڭرىي بالىۆزى بەرىتانيا فريىكىر بۇو كوردستان ئوسمانى (برانت، 2014, 9, 125) و وەك براتن بخو دايە دىاركىن: "ئارمانجا وي ئافاكرنا بەندەرئ ترابزۇن بۆ بارزگانىا فارسى بۇو" (برانت، 2014, 12-9).

لدۇيىف تىگەھەشتىدا خودانىن ۋەكۆلىنى، دووبارە ۋەكەرنا بەندەرئ دەريا پەش كارتىكىن بەيىز ل سەر دەفەرېن ۋۆزھەلاتى ھەبۇو، ڇلابىن بازىرگانى ۋە، جارەكادى گۈنگىيا دەفەرئ زەقى بۆ سەرەدەم خۆ يىن كەقىن و بۇ پەك گۈنگ يا پەيەندىيان دنافبەرا ئەورۇپا و ئاسيا دا و رىكاكى ھاتتوو چوونى و كارواينىن بازىرگانى دنافبەرا ئیستەمیۆل و سنۇرىن وى يىن ۋۆزھەلاتىدا كورتىكىبۇو. دا رىكاكى بەندەرئ دەريا پەش زۆر گۈنگ بىت بۆ ۋەدىتن و ئىگەرېن ل كوردستان ئوسمانى (Perry, 1965, 58). لەھەن دىياربۇونا ھەۋىكىيان لدور دەفەرېن سنۇرى دنافبەرا دەھولەتىن ئوسمانى، قاجارى و رۆس ل سالىن 1800 ئىدا، ھندەك پىشەتائىن گۈنگ يىن بەھەرتى يىن كۆ دەرگەھ بۆ ۋەدىتىن ئەورۇپى دناف دەھولەتا ئوسمانىدا ۋەكىرى پەيدابۇون، ئەو ژى دەستپىكىندا داخوازىيا چاكسازىيىا لهشكەرى ياكۇ ل سەرەدەم (سۆلتان سەلەيم سىيىن 1789-1807 ئى)، سەرەكەفتىن لهشكەرى ڇلابىن (محمد عەللى پاشا) ل مىرى ب دىرى مەملوکىيان، وەھابى ل سعودى، شايىھ ل سۆدان و يۇنانى ل مۇر ۋەبۇون. سەرەبەخۇيا مەممەد عەللى ل مىرى دچواچۇقىن دەھولەتا ئوسمانىدا ل سەر بىناتقى رېخختىدا ھىزا لهشكەرى ل سەر سنۇرىن دگەل ئەورۇپا ھاتبوو دان (Aharoni, 2007, 55).

ھەروەسا بىزافا ھندەك چاكسازىيىن لهشكەرى ل سەرەدەم سۆلتانى سەلەيم سىيىن ھاتبوون دان و ل سالىن دەستپىكى سەرەدەم (مەحمودى دووئى)، شۆرەشا يۇنانى و ۋىنافېرنا ھىزىن ئىتكىشارى دەرگەھەن زېرىن بۆ مۇدرىتىكىن ھىزىن ئوسمانى ۋەك بۇو (Rahman, 2014, 52). ئەقان بۇويەران نەبىتىن ئاستەنگىن بزەحمدەت ھەمبەرى چاكسازىيىان پاکىن، بەلکۆ دەرگەھەن زېرىن لبەر (پىلىن سەرەكى) يىن گەرۆك، مزگىنەر، ئەفسەرېن نەدەمەززەندى و رۆمان نېشىسان ل ئەورۇپا ۋەكەر (Lewis, 1997, 40). ئازادىخوازى و چاكسازىيىن سۆلتان مەحمودى سەرنچا ۋەدىتكەرېن ئەورۇپى دا، ب تايىھتى ئەۋىن ھزر ل دور دەستكەفت و ناقدارىن ل سەر كەنارى بسفۇر دىرن. لەدوماھيا شەرى ئوسمانى و رۆس، كومەكى يىانىيان ئەۋىن دۆيىچەچۈن و ھزر دەربارەيى دەلىقەيان دىرن، ئارەزۆرەن وان گەھەشتىوون بلەنلىرىن ئاست و دابۇو دىاركىن، كۆ: "ئەو يىن وەك پىلىن ئاقىن ھاتىن ژبۇ دامەرزاىدىن وەك خزمەتكار و زەنگىنەرنى ھەزروپىرەن لدۇيىف گازىيا ئازادىخوازىيا لىگەرىيانى، ياكۇ ھاتىيە مەيدانى زەنچامىن بارودۇخان ژبۇ تاقىكىندا ھەزروپىرەن خۇو" (Lewis, 1997, 40)).

لدۇيىف ۋىن چەندى، پىدىقىيە ئاماژە بەندى بەھىتە دان، زەلامىن بازىرگان ب ھەمى جۆرىن خۇۋە، ھاتبوون لدۇيىف پىشەتائىن نۆئى و نۆيخوازىيا مەيا ئوسمانىان (Ottoman Wine)، گەمەن وىلىكتۇنى و نىزىكىبۇونا جۆرىن جل و بەرگان. جار و باران دىيت بەھىتە بەھىستەن، كۆ دىكوتا بارۇنى يا ئەلمانى و ژمارا ئىتالى و كولۇتىل دى. لە. گران ئارمى، ھاتبوون، كۆ ئوسمانىان فېرى تىكتىكىن سەربازى و پۆلس و پروتستانىيەتىن لسەر بناغى بەدەستقەفتان و شىوازى چەكىن گران بکەن، ژبۇ سۆتاندىندا چەكى رۆس و كىيمىيابانلىرىندا كارگەھەن چەكىن پىشكەفتى و شوئىھەوارناس ژبۇ پىشكەنلىنى زنجىرىن چىيان و شارەزايىن دەرائى ژبۇ رېخختىدا قەرزا، ئىكەتىا ھونەرمەندان ژبۇ ۋەنافېرنا سۆلتان مەحمودى و دانا باجان ب دادگەھا وى ھاتبوون (Slade, 1832, 371). لدور ئەۋىن چەندى، گرۆپەكى بچووپىك يىن تاکەھسان، ئەۋىن دووبارە لىگەرىن ل كوردستان ئوسمانى دەستپىكىنە، سەرەرای ھندى ژمارا وان ب تېلىت دەستان بۇون، ئەوان دەست ب چالاکىيەن لىگەرەن بۆ چەرخەكىن گۈنگ ل دەفەرېن ئاسيا بچووپىك. گۈنگىدانا وان ب رۆزھەلاتىن دەھولەتا ئوسمانى ژبەر چەندىن فاكتەران بۇون، ئەوان ۋىيانەك زىدە ياشارەزابۇونى و ئارەزۆيان، يىن كۆپشىتىن ھەنگ بۇونىنە سەرکىش د دووبارەكىندا ۋەدىتىدا دا ل كوردستان ئوسمانى ھەبۇو (Perry, 1965, 58).

3. ته و هری ئىكى : قەدىتىن لەشكەرى يىپەن بەريتانى و مزگىنەرىن ئەمەرىكى 18-1831

دناف کومه کا بناغه‌ین سه‌رنچارکیشن لیبرالی و چاکسازیخوازیین سولتان مه‌حمودی دووی دا، مزگینه‌رین پروتستانتی بون، ب تاییه‌تی ئه‌وین به‌ریخو ددا دھوله‌تا ئوسمانی وھک بناغه‌ک سه‌ره‌کی بۇ بەلاقىرنا مەسیحىيەتن (Logan, 2009, 140). گۈنگۈزىن مەزگىرین خاچپەرسىتىن بىانى، بەرھەمن ويى هېنىزى بۇو ياكو بەرئ ئورۇقپىان دايە رۆزھەلاتا نا فىن ل دەستپىكى چەرخى نېزدى ئەلەز بارەگانن خە دناف حەرگىچى، جىهانا ئىسلام، دا دوستكى بون (Perry, 1965, 64).

لدهورووهه رین سالا 1820 ئ نئيىسنجەها مزگىنەر رىن ئەمەرىكى بۇ مزگىنەر يارى دەرەقە (American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM))، نۆيىنەر رین خۇ فەرىيەكىنە دەرەقە، بېنچىندى، بارەگايىن خۇ ل سميرنا (Smyrna) و بەھۆرتىن دورستىكە بۈون. پشتى ھىنگىن بىزاف ھاتىتە ھاپتىن كۆ نئيىسنجەھىن خۇ ل ئاسيا بچۈويك ژى قەكەن و بېنچىندى پەيوهندى دەھل ژمارەك جودابا كىتم نەتهەوەن مەسىحى يېن دناف دەولەتا ئۇسامانىدا دېزىن دورستىكەن (Prime, 1878, 62; Shelton, 2011, 33).

ل سالین 1830ءی، ئەمریکا کیم پەیوهندیئن دبلوماسى ل ئىستەمبۇلنى ھەبۈون. ل سالا 1831ء، ئىكەمین نۆينەرى خۆ (دېقىد پۇرتكىر) يېن فەرمى فەریکە ئىستەمبۇلنى. لەدەرۋوبەر ئەمەن ئەمریکا و ئۆسمانىيەن پەيمانا دورستكىرنا پەیوهندىئىن، دبلوماسى مۇركىرى و رېتاكارزىكىرنى دناف بەندەران دا ئازادكىرى، ھىنگەن دەولەتا ئۆسمانى چوو جوداھى دنافبەر رازانىن بەريتانيا و مزگىنەرىن ئەمریکا دا نەكربۇو، لەورا بەریخۆددادا ئەوان پىروتسانتانىن ب زمانى ئىنگلەزى ل كەنيسىن دئاخفن وەك خۇدان ناسىنامەن بەر ئاتان، دەفاتەر ئەمارتىن (Taylor, 2007, 30).

ئىكەمین بىزاف ھاتىه ھاقيتن ژبۇ ئەنجامداانا چالاكىيەن مىزگىنەران ل ئاسيا بچووپىك و ھەر يېمىن وئى يېنىن پۆزىھەلاتى، گەشتىيەن ئىلى سمىيىس (Eli Smith) و ھارىسىون گەرىپ ئۆتىس دىيات (Harrison Gray Otis Dwight) يېنىن سالىن 1838 و 1852 ئ بۇون، كۆ: دوو ئەندامىيەن كريتىكار، ئۇويىن بۇونىن پېقەرئ سەرەكى دخزمەتكىرن و بەلاقىركىن مەسىحىيەنى و دلوفانىا خۇدابىي بەرهەف كۆچەرىن مەسىحى يېنىن دەولەتا ئۆسمانى دچوون. (Eber, 2008, 27; Taylor, 2007, 31). ل 30 گولانى 1830 ئ، ھەر دوو مىزگىنەرىن ئەمېرىكى ئىستەمبۇل بجهىپلا بەرهەف رىيکا ستراتىئى يى بازىگانىن يى كەندادىن فارس بۇ توڭات و ئەرزىرۇم چوون، پاش بەرهەف باكۇرى رۆزىھەلات چوون و پاش بىرىكى قارس و تېبلىس چوون دناف ئەرمەنیا پۇسى دا. سمىيىس و دىيات خۇ ئامادەكىن ژ دۆلە قارس بۇ شۇشىن ل باشۇرۇ ئۆزىھەلات بچن، ھەروھسا دەربازى ئاڭا نەقشەقان بۇون و بەرهەف رىيکا سەرەكى يى ز بازىرى ئۆزى

ئەفسەری بەریتانی ل کوردستان و دەھەمان دەمدا، جىگرى دووی يىن لۇزا سەربازى يىن بەریتانیا ل ئیران، چىشىل (Shiel)، دايە دياركىن، كۆ دوو رىك ژ تەبرىز بۆ دەولەتا ئوسمانى چچوون، ئەف رىكە دەھەتكە باکورى ويلايەتا مۆسلى، ئىك بەرهەن جولەمىرىگىن چچوو، كۆ جەھەكىن گىرنىڭ سەرۆك ھۆزىن كوردى ل دەھەرەن چىيا يىبن كوردستانى بىوو، كۆ ل سەر سنۇرۇ وەلاتىن فارس، بەرهەن سەنتەرى تكىرىت، كۆ پتريا دەھەرەن مەسيحىي نشىن بخۇقە دىگرت، ئەفە دەھەرەك بەرەلاقبىوو، كۆ وەلاتەكى ب تايىەتمەندىيەن خۇقە گىردابى و شيان دايەن خەلکىن دەھەرەن خۇ بەدەن پاش، نەگۆھەن بخۇبەدەن و نە پېشكدارىن دەگەل كورد، فارس و ئوسمانىيان بىكەن (TAŞKIN, 2017, 114). ئەف رىكە گىرنگ بىوو، زبۇ ھەلسەنگاندىن تايىەتمەندىيەن دەرويشان. رىكَا دووی ژ پۆزئاڭاپىن ل گۈندى (دىلمان) يىن كۆ دەھەفيتە جەھەكىن بەرفرەھە و ئاسىن ل دۆلە سەلماس يىن كۆ ب دەرياچا ئۆرمىي ۋە دەھاتە گىريدىن ل پۆزەھەلاتى و چىاتىن كوردستانى ل پۆزئاڭاپىن (Shiel, 1838, 54). بەزرا خودانى ۋەكۆلىنى، ئەقان رىكىن جۇراو جۇر و يىن ستراتىئى گۈرنىگىيەك زور ب بەا و ھەستىيار دابۇو كوردستانى، ژېرە هندى دەولەتا ئوسمانى و قاجاريان ھەقىرىنى ل سەر كوردستانى دەركن. ئەھىن ھەقىكىيا وان دەولەتىن ئەورقۇپى پالدان، كۆ ۋەھەدىتىكەر و لىيگەرەن خۇ فىرىكتە دەھەرە داكۆ گىرنگىيا دەھەرى يىبن و ھەلسەنگىن.

لدویف نامؤرگارین نقیسینگه‌ها مزگینه‌رین ئەمریکا بیین ب مزگینه‌رین وان هاتینه سپاردن، پىدىشيوو ھەر دوو سەرەدانا مەسيحيان، ب تاييەتى ئەۋىن سەرەبەخۆ بۇويا وان دناف مۆسلمانا دا ژڭايىن قەشه دكتۆر. روپىرت والش (Rev. Dr. Robert Walsh) و كلۆدىوس جيمس ريج (Claudius Games Rich) بۇويە جەن بايەغ پىدانى (TAŞKIN, 2017, 1115). سەمیسى و دیواتى دەپ يەوهندىيان دگەل كومپانىيەكىن يا بىزاقدىرن شقانان، ئەۋىن دا ئائىن خۆ گوھورن ل كوردستانى و بۇون مورىسىكى (مەسيحى).... ب سەدان ھزاران كوردان دابۇو خۇياكىرن، كۆ مەسيحى نە و بەرهەقۇون دان پىدانى ب دەستەھەلاتداريا كەنسى بىكەن داكۆ ژ بن دەستەھەلات و سىاسەتا تۈند و ھۆقانە با دەولەتتا ئۇسمانى زىرگار بىن (Eber, 2008, 27; Taylor, 2007, 32).

کۆ دەستەه لاتا ئۆسمانى سیاسەتە کا تۆند بناقۇن ئایین بىزى كوردا پەيرەو كربۇو، ژېھر قىن چەندى كورد نەچار بىوون بخۇو لرىكەكىن بىگەرهن داكۇ ژۇق سیاسەتا تۆندە ئۆسمانى ئازادىن.

پشتی گه هشتین ته بیریز، ئەقان مزگینه ران دەست ب پرسیارین خۆ کر بوون، قەشەین مەسیحی دلنيای دابوو مزگینه رین ئەمریکا، کۆ نۆکە مەسیحی بەیزترین خله لکن دەفهرا ھەکارینه، ئەو زور ژ کوردان دترسیان، دبیت ھاتبان پشت گوهافیتن و ژلاین وانفه (کوردانفه) ھاتینه پشت گوهافیتن و ھیلاینه دبن سەرەدەریا ئوسمانىيە. ئەوان ھزوپیرین گرنگ لدور تاییه تەندیا وان بدەستھە ئینا بوون(376 Smith, 1833). ھەر چەوابیت، کوشتا دوبوارەکەرى ۋە دیتىن ئەورۇپى ل کوردستانا ئوسمانى، پروفیسۈرى زانكۆيا جىسن شولتىز (Schultz, 1833, 377) و نەكتەرۆلەرنى كاوداين دەولەتى يېن ھەستىيار نەھىلا ئەو بچن دناف چىازىن ھەکارى دا و دەفهرا بەھەدىنان ب تايىھتى ھزار چىازىن زاخو.

لده من سمیس و دیواتی نهشیان سهرهداانا قهش مهسيحيان بکهن، سمیس و دیواتی، بهرهه فيین خو کرن سهرهداانا دهرياچه يا ئورمین بکه و پىزانينان ژ گوندىين مهسيحيي يىن دهشتا ئهزرييچان وەرگرن، پشت بوئاندنا حەفييەك دگەل مهسيحيان، ل ۋادارا سالا 1831ئى، زقرين تېبىزىق، ژېھر گىنگىا بازىپىئى ئەرززۇمۇن و ھەبۈونا مەترىسى و ھېزا رۆسى و ئۆسمانيان لدەفەرى، ھەر دووكان دەپيا بىرىكا ئەرززۇمە لىسەنگاندنا دەفەرى بکەن. ژېھر ھندى، جارەكى دى دەست ب گەشتەكى دى بىرىكا بازىرگانىيا بايزىد و ئەرززۇمۇن كرەفه (Smith,1833,234)، فۇن جارى ھەر دووكان نە دەپيا بىرىكا ئاسيا بچوويك بچن، بەلكو دەپيا بىرىكا نۇئى هاتى بكارئىنا ياكو دەكەفييە ترابزۇنى و بەرهەف جەھىن ئاسىن يىستەمبولۇن دچن بچن. ل كولانا 1831ئى، ھەر دوو مزگىنەررېن ئەمرىكى گەھشتىنە بارەگايىن مزگىنەران ل يىستەمبولۇن بقىن چەندى دوماهى ب سالا گەشت و لىيگەرینن ل ئاسيا بچوويك و ئەرمەنیا ئىينا بىوو (Perry,1965,66).

ژ نجامن ئاره زۆپا وان، سمیسی و دیوات زور رژدبوون لدوْر ئارمانچىن كاركىدا مزگىنه ران دناش مهسيحيان دا. ئەف ھەر دوو مزگىنه رە ب باش ژلاین جوتىيارىن ناخويقە هاتبوون پېشوازىكىن، ب تايىهنى ژلاین ھەم چىتىن مۆسلمان و مهسيحيان ئەمۇين ب توندى ژلاین ئاغاين وانقە هاتىنه ئەشكەنجه دان (Perry, 1965, 66). لقىرىئ بۆ خۇدانى قەكۆلىنىن ديار دىبىت، ئاغايان داخوازا باجەك زىدە ژ مۆسلمان و مهسيحيان دىكىن ھەروهسا كارىئن گرمان پىن ئەنجامدابىنە، ئەوان شىيان نەبۈون ئەفان باجان بدرۇستى بىدەت و كارىئن خۆ جىن بەجىن بکەن، لهۇپا ئاعاين وان ئەف سەپەددەرىيە دەكل كرى يە. ھەرقەوابىت، مزگىنه رېن ئەمرىكى دايە خۇياكىن: "لەھەن ئەم دېھر شقانەكى پىرى كورد را لېھر رىكى بۇرىن و بەردەۋامى دايە رىكى خwoo، شقانى گوته مە، ھين ئەو زەلامن يىين بۆ ماوهىيەكى درىيەز من دەقىيا ھەوھ بىيىنر. لقىرىئ دەستەھە لاتدار مە ئەشكەنجه دەدەن، سزا دەدەن و سەركوت دەن و مە دكۈزن. ئەفە كوردىستانە، لقىرىئ كورد زۆرن و قىلىپاشا (فارس) دكىمن". ھەروهسا بەردەۋامى دايە ئاخفتىدا خwoo و پېسياز ژى كر" ئەرئ ھين دى كەنگى ھىن كوردىستان گرن و دەلىقىن دەن مە ئەم وان بکۈزىن؟، ئەقى شقانى ھزر دكىر ئەف مزگىنه رېن ئەمرىكى پۇس نە، ئەو وەلاتق چەندىن گۈندىشىيەن كورد لەدەر ووبەرېن وي، ئەق شقانى كورد زۆر كەيىھ خوش بۇو لەھەن ئەو مزگىنه رېن ئەمرىكى دىتىن، و دىسارتى بىو كا ئەك كەنگ، ژ ئىڭ يقازى، هاتىنه بىو دەمۇھەر ؟ (Smith, 1833, 387).

"ریزا نازاریان لدهف مهسیحیان بو ئەتیکین دى" ، گومانا تاییه‌تمه‌ندیبا مزگینه‌رین وان و جەن ستراتیژیبا وان يا جوگرافی دەھفته سەر دەھفرىن سنورى يېن دناۋەردا دوو زلهبىزىن مۆسلمان، ئۇسمانى و قاجارىيان دا(Aboona,2008,35). ئەقىن چەندى دەھفرىن مهسیحیان كىنە بىنگەھىن سەرەكى يېن چالاکىيەن مزگینه‌ران. سەمیس باوهرى بەندى ھەبوو، كۆ ئەنجامداна چالاکىيەن مزگینه‌ران دناف مهسیحیان دا دى ئەوان ئاشكرا كەت(Doğan,2013,119;Joseph,1961,44). سەرەرای هندى، سەمیس و دیوات شىكەستن ئىنا بچىن دناف كوردىستان ئۇسمانى دا، ئەق ۋەدىتىنكەرە ژ فەدىتىنكەرەن دەستپىيەكى بۇون يېن ھېزىن نۆي ل سەر سنورىن تىكەللىن شارستانى ل دەھفرىن پۇزەلەتى دايىنه نىاسىن. لەدۇيىف پېشىنىازىن ئەقان مزگینه‌ران، ل سالا 1834ئى، نېقىسىنگەھا مزگینه‌رین ئەمرىيکى بىنگەھەكى خول بازىرى ئۆرمىيە ۋەكىر بۇو(5Smith,1833,388). پىشتى مزگینه‌رین ئەمرىيکى ل ئۆرمىيە ئەوا دەھقىيە سەر سنورى كوردىستان ئۇسمانى، ژبۇ ئەنجامداانا كارو چالاکىيەن خۆ ھاتەدناف كوردىستان ئۇسمانى دا، لېقىرى دەست ب ئەنجامداانا حالاکىيەن خۆ كەن تاكە شان حەمن خۆ لدەھەر ئەكەن، بىنگەھە، قۇتاخانە، نەخۇشخانە ۋەكىن، شىن، دناف

کوردستانان ئوسمانى دا بىنجه بۇون و يىدى بارەگايىن خۆ بىن سەرەكى ژئۆرمىيە ئىنا دناف كوردستانان ئوسمانى دا و لەدەفهرا ھەكارى مەزىتلىرىنىڭەھىن خۆ داندا بۇوو (Keskin, 2015, 38).

بیورینا چهند ساله کان، مزگینه رین همراهیک بنگههن خوین نورمیه و هک بنگهههک سهرهکن بونهنجامداانا چالاکیین خو دناف دهه رین چیایی یین کوردستانو ئوسمانیدا بکار ئینابوو. رژیدیا ئهفان فەدیتکهه ران وەلیکر ل سەر مەترسی و سەخیتیین درېکا خۆدا زاول بن و بقۇچەندى ئەدیتکهه رین دى زى هاتنه پالدان. بەلن ئەو پشته فانی و رژیدیا ئەفان مزگینه ران ل سەر کیم نەتەوەین مەسيحى دانایی، وەک هىزەك كاريگەر بونهگەری هندى ئەو پەيوەندىيەن دنافبەرا مۆسلمان و مەسيحيان دا ل دەفه رین رۆزھەلاتى ھەين بەتىنە ۋانقىرن (Joseph, 1961: 45-46).

ژلایه‌کن دیقه، ژه‌دیته‌که‌رین دبوارین جودا جودا دگه شولتیز، سمیس، دیوات بوون و هاریکاریبا دووباره ژه‌دیتین به‌رژه‌وهندیتین ژه‌وروپا ل کوردستان‌نا ژوسمانی دکرن. دهه‌مان ده‌مدان، سره‌بازی به‌ریتانی چیدار فرانسیسکو راودون چه‌سنی ژه‌هی اوی هاتی هاریکاریبا توسمانی ب دژی پرسیان بکه‌ت، هه‌رچه‌وایت، لده‌من ژه‌هشته به‌لقان شه‌ر ب دوماهی هاتبوو. پشتی هینگی ووهک هه‌هم ژه‌ندامین کاری خwoo ژ کاوداتین سیاس و له‌شکه‌ری یین ژه‌وروپا و هه‌فرکیین بیوکراسیا له‌شکه‌ری دترسیا، ژه‌ر هندی به‌رهف روژه‌هه‌لاتن دهله‌تا ژوسمانی هات و نزیکی چالاکیین له‌شکه‌ری یین کو دیت ییک سه‌رکه‌فتبا و نافدار بیا (Perry, 1965, 68). دراستیا خودا، چه‌سنی نه دامه‌ر زاندیبوو، لده‌من گه‌هشته‌مبولن، بالیوزی به‌ریتانیا ل ییسته‌مبولن، (روییرت گوردون)، ژه‌و پاسپارد ب ژنجامداانا هه‌لسه‌نگانه‌کن لدور ریکن ده‌ریا سوّر، ریکن فوراتی یین به‌رهف هندی دچن (Hoskins, 1928, 149)، چه‌سنی بفن راسیاردن رازبیوو و به‌رهف مسری چوو، داکو ل ویری دهست ب چالاکیین خو بکه‌ت (Baibourtian, 2013, 46).

ههرچهواييت، لدويف زيده ران، سالا 1831ئ، سميس و ديوات ژ يكىه مين ۋە دىتتكەرىن ئەورقۇپ بۇون، كۆ خەلکى دەفه رى، ب تايىھتى ب جىهاندا دەرفە دايىنه نىاسىن. هەروه سا دايىه دىاركىن، كۆ ژمارا مەسىحيان 15 ھزار كەس بۇون، بەلنى قۇنسۇخانە يىيا بەرىتانا دايىه دىاركىن ژمارا مەسىحيان ژقۇن ژمارى زۆر كىمتر بۇو (Aboona, 2008, 45). پشتى ب دوماهىك ئىنیانا خۆاندىنا خۆ يى سەرەتايى لدور رېكا دەريا سۆر، چىدار چەسنى بەرەف دۆلىن رووبارى فۇراڭىچە چوو، نافبىرى ل رووبارى دەربابىوو و ژ (ئەن) بەرەف بازىرى (فللۇجە) چوو. دنافبەرا حوزەيرانا 1830 تا حوزەيرانا 1831ئ، چەسنى ھەلسەنگاندىنا كەثارىن نزمىن فۇرقاتى يىن بۇ كەنداقۇن فارسى و باكۇرى رووبارى كارۇن بۇ شاتەر دچن كر بۇو. پشتى ھىنگىن بەرەف تەبرىز چوون گۈنگۈرىن پشك ژ ئەركى خۇ جىن بەجىكىر بۇو. هەرچەواييت، ئەوى ھەلسەنگاندىنا رېكىن سەرى يىن دچوون دناف كوردىستانا ئۇسمانىدا دكىن و دەپيا ل پاشەرۆزى ئەست ب چالاكىيەن خۆ دناف كوردىستانا ئۇسمانى دا بىكتە، ژىبه رەندىئ، نافبىرى ب ئۇمىد بۇو لدەمن زېرىنا خۆ بۇ ئاف دەھولەتا ئۇسمان، و كوردىستانا ئۇسمان، دا حالاكىيان ئەنچام بىدەت (Chesney, 1868, 126).

چه سنی بریکا کاروانین سه ره کی یین ریکا ئەرزروم و سام سوْن ژ تەبریز دەرگەفت، ل کانوونا ئىكىن يىسا 1831ئ، ناقبىرى گەھشته خانىن بەريتانيا ل تراپزۇن. پتشى بۇراندىنا دوو حەفتىيا ل بنگەھىن جىمس براتن، جىڭرى قۆنسۇلى بەريتانيا(براتن، 2010، 10)، چەسنی بىزاقىرن بەرەف كوردىستان ئۇسمانى بەھىت. ناقبىرى دايىه دىيار كىن كۆ: "من دەست ب گەشتا خۇ يَا مەترىدار بۇ ھەلسەنگاندىنا كاوداينىن دەۋرىيىن سەرى یین فۇراتى كرى بۇو. من دوو گىننېكىن خوارنى، دوو ھەسپ دەھل خۇ ئىينا بۇون و ل 14 شۇباتا 1832ئ، من تراپزۇن بجهىلا و بەرەف چىائىن كىيىش یین كوب تۆندى ژلابى سەربازان ۋە ھاتىنە دورپىچىرىن جووم"(Chesney, 1868, 126).

هه رچه وايت، چه سنى نه چوو بwoo دناف چيائين كييف ييئن كوردستانان ئوسمانى دا. به رؤفاذى و ئىركەكا دى هله بىراثارت و خۇ ژ دەقەرئىن رۇزھەلاتى يىن بلند و بلنداهيا فۇراتى دىيركىر بwoo. گوهورينا رىتكا خۇ ژ ترابزون بۇ سامى سۆن، چەسنى بەرهەپ بۇزىڭاپاي لەدۈيەپ كاروانى بازركانى بەرهەپ سیواس چوو. ل و يېرىئ ناقبىرى بەردەوامى دا قەدىن و لىنگەرىيەنخ خwoo و ژ باشۇرى رۇزھەلات بەرهەپ قەيصرى و پاشى رۇزھەلاتى و پاشى بەرهەپ باشۇرى بىرىتكا مەراش و گازى عنتاب و ئەلپۇو چوو(Chesney, 1868, 137) لەدۈيەپ ھزوپىرىيەن خودانى قەكلىنىن، گەشتا چەسنى كارىيەرiya خۇ لسەر كوردستانن ھەبwoo، ب تايىەت ژ لايىن بازركانى و سىياسى ۋە، چونكى ناقبىرى چەندىن پىزانىيەن گەنگ دېپ بوارى دا پەيداكر بwoo، بىچن چەندى سەرنجا مزگىنەر و بازركانىن بەريتاني بو دەقەرئى راکىشان ھەروەسا بەريتانيا پەر ھزر دئەنجامداانا چالاکىيەن سىياسى، مزگىنەرلى و ئابورى لەدەقەرئى كرن، داكو پەر شارزادام، دەدەۋەرسىت و ا، ياشەنۋەزى؛ بىنگەھەن، خەلەدەۋەر، بەرافەت، بەتكەت.

ڙ لایهکی دیفه، ل ئەلپوو، چهسنی بزاھeka دی بو ڦھدیتن و هەلسەنگاڏندا دھقہرین سهري یین فوراتی دھسپیتکرفة، نافبری لیگهرينما خو ڙ باکوري بو رومر قهلال سهرا کهnarئ فوراتی دھستپیکر. ل ويئي، چهسنی بهرهٽ کهnarين رووباري ڦه بو سهم سات دھقہرین باشوري حابان تؤپوس حwoo. لدھمن ل سهم سات ل رووباري دھر بازیبووي، نافبری ڙ حابان کٺڻ، بهرهٽ رنکا

باشوری چوو تا گه هشتیه تورفه (Chesney, 1868, 139). لقیری نافبری دابوو خوّیا کرن، کو: "ئارمانجا مه ياسرهکن قه ديتىن خوّاز تورفه بۆ گەلها جەبار ژبۇ ھەلسەنگاندنا پشكەكا فۇراتى دەستپېيىكەين، بەلن خەلكن مه توشى زۆر سەختى و ئاستەنگان بۇون، ھەروەسا خەلكن دەفرىز ب تۈندى دىزى وان راوهەستيان، ژېرەنلىق چەسنى و ھەفالىن خwoo بىرسى بەرەف ئەلپۇو زېرىن و ل بەندى ھندى بۇون، کو: رىكەكا نۆي بىيىن بۆ لىيگەرياتىن خۆ ل سەر رووبارى و ترسىيان ژ عەرەبان. ھەرچەوابىت، خەلكن دەفرىز ژەمەمى ئالياڭە دەگەل مه كومىبوون و ھەفرىكىيا مەكر، دئەنجامدا مه پىرۇزى خۆ راوهەستاند و مه دەررووننى خۆ بىرىكا ئەوان پېزايىن ل ئەلپۇو مه بەدەستقە ئىنابىن ئارامكىن" (Chesney, 1868, 140).

ل دوماهيا سالا 1832، چه سنى ڦهگه ريا بهريتانيا، نافبرى تاراده کن پيزانين دورست و نه دورست لدور ده فهري و ريکين جواروجور یئن ڏچوون هندى دگهل خو بر بون، نافبرى باوهري بهندى هه بooo، کو ده فهريين فوراتي بو چاندن و ئافدان زور دكوجاييون. ل سالا 1834، پاشاين بهريتانيا، پهله مانن بهريتانيا و كومپانيا هندى يا روشه لاتي، پشته قانيا چه سنى بو ريکختنا ڦه ديتين ب بها و ئاره زوددار ل روشه لاتا نافين کر. نافبرى ب سه ركيشيا ژماره کا به رپرسين شاره زا لده فهرا ئه نتنيوک دگهل دوو گه مين ئاسنى ژبو ڦه گوهاستنا تستان بو بهندوري وي ليهم ل ٽيزى بير (بيزچيڪن) و فريكتنا که لوپه لان بو ده فهريين فوراتي و کهندافن فارسي بنجه بونون (70). Perry, 1965.

بنهجهبوونا چهندين ئاستهنجىن ب زەممەت دگەل كەمىن دىجىلەيىن كۆ بووينە ئاستهنجى درىتكارىن فۇراتى د دنابىھەرا سالىئن 1835، 1836 و 1837 ئ دا پەيدا كاربۇون.ھەر چەوابىت، ۋىرىكىن بەرىچەسىنى دا ۋەدىتىا ل كوردىستان ئوسمانى و لەدوماھىئىن ھەندەك ئەندامىن دگەل دا بۇ ۋەدىتىا بەرهە دەفەرېتىن بىلند يىن رۇزىھەلاتى ئاسيا بچۈويك ھاتن. ئەو پىزانىن و ۋەدىتىتىن ئەوان لەدور دەفەرېتىن فۇراتى بەدەستقەئىنابىن تىرا ھندى داكەن كۆ ل پاشەرۇزى دىيار بىت ۋەدىتىتىن وان دى خەلەتىن زۆر تىدا ھەپىن(Ainsworth,1888, 120).

چه سنی، چه دینتکه ره کن تیر پیزانین نه بوو، ئەو کىم شارهزا بwoo و وەك رىچى، راولسۇنى و لاياردى شاره زانه بwoo، ھەر ووسا نەدشيا ب بزمانى عەربى، تۈركى و فارسى و كوردى باخفيت، ئەو دەھست گرتى بwoo دماوى ۋە دەيتىن رېكىن جۆراوجۆرىن ھندى دا. ھەرچەوابىت، ئەو شىائىن دراما و پەيامنېرى يىن ھارىكارى د دورستكىدا بەرژەوەندىيەن ئەورۇپىان ل سەر رووبارىن فۇرات و دىجلەھبۇون. ب سەرنجراكىشىفە، نە شولتىز، سەمیس، دىوات و نە چەسنی سەرکەفتىيۇون دەھدىتن و لىكەرىيەن خۆدا بۇ دەھەرىن دىر دەستىين كوردىستان ئۇسمانى. ھەر چەوابىت، ھەر ئىكىن دېوارى خwoo دا، زانا، ھەر دوو مزگىنەران، ئەفسەرلىن لەشكەرى دەرگە بۇ ۋە دەيتىنا ۋە كەرن و قۇناغىن دۆپىش وان بخwoo دا حالاكنن وان گەھشتىنە لىنلىدىن ئاست (Perry, 1965, 71).

4. ته و هری دووی : سه رده ۵۰۰ زنین بی فهدت نتن ئه و رؤبی ل ده قه ری دنافه را سالتن ۱۸۳۲-۱۸۳۴

کورد ل کوردستانا ئوسمانى ل پىش چاڭىن نۆيىهەرىن ئەورۇپىان دهااتە ژناڭىرىن، ژېركۆ دەستەھەلاتداريا ئوسمانى دەپ وان بىكەت دىن كونترۆلا خۇووفە، براستى ئەقە پېسىارەك بۇو، كۆ گىرىدای مانا دەولەتا ئوسمانى ۋە بۇو. ئەگەر رىئك بىچى چەندى ل سەنتەرئ ئاسيا يىا ئوسمانى هاتبا دان، ژبۇ خەلکى دۆزمن ب ھەمى ياسا و شارستانىا، ئەندىل، كوردستان، يۇنان و بەغدا ھەم دا زىن كونترۆلا ئوسمانىيان دەركەفن(Sykes, 1907, 237-254). واتە دەولەتا ئوسمانى دەپ دەستەھەلاتا خۆ يى ناۋەندى ل کوردستانا ئوسمانى جىن بەجىن بىكەت، بەلۇن كورد ب دىرى قىن چەندى دراوهەستىان و نەدەھىلە قىن چەندى جىن بەجىن بىكەت(Rahman, 2014, 74-47).

بهرده‌وامیا دهوله‌تا ئوسمانى گریددای پىشھاتین سنورى وى يىن سرۋشتى بwoo، ھەرچەوايت، ھەمى رىسا، ستراتىئى و داخويياتين ياسايى يىن سۆلتانى ئىدى بwoo نەدمان، ھەتا كۆ بەغدا، دياربەكر و دەشتا ب بايھغا ئۇرفاد دەرييا سەرسۈرمان ياخەربى و كوردا دابو(72). ھەزى يە بىزىن، ئەف دەۋەرە ھەمى بىوونە جەن چالاكى و مەيدايتىن ھەۋرىكىا بېزىدا دنابەردا ئوسمانى و ۋەدىتنىكە نېتىپىنىڭ دا.

هیرشا مسری یا سال 1832، بُو سهربورین و ناسیا بچوویک جیوستراتیئیا په یوهندیان یاکو بُو ماوی 100 سالان ل روژهه لاتا ناخین په یدابووی هاته گهورین (Baibourtian, 2013, 45). ههر ژسه رکه فتنا نوسمانیان ل شهربَری (چالدیران) ب سهربَری سهدهویان و شهربَری (مدرج دابق)، ب سهربَری مملوکیان چوو هیزین مُسلمانان هیرش لسهر سهربَری نه کربوون، زیده بونا هه فرکیا هیزی دنافبهرا ئیسته میول و قاهیره دا، یاکو تیزیکی بیست سالان بهري هینگ دهستپیکری، ساری و داهشکرن دناف جهگن دهوله تا نوسماندا بهداکریبوو (Marriott, 1924, 230).

پاشاین مسرى، (ئىبراھىم پاشا) دگەل لەشكەرى خۆ يىن نۆيکىرى د ژمارەكاشەران ب سەر لەشكەرى ئۆسمانى ل سۆرىن سەركەفتىن بىدەستە ئىنابۇون (Fahmy & Fahmî, 1997, 45).

پېشەچوونا هىزىن نافىرى بۇ ئاسيا بچووپىك، هىزىن وى لەشكەرى سەرەكى يىن ئۆسمانى ب تۆندى ل قۇنىان شكاندبوون، دگەل ۋان سەركەفتىن گرنگ و مەزن يىن ئىبراھىم پاشايى بىدەستە ئىنابۇون، شكەستنا دەولەتا ئۆسمانى ب ئاشكرايى دىار بىوو. ھەرچەوابىت، هاتا هىزىن پۇسى و هىزىن دەريايى ل سەر داخوازىيا سۆلتان مەحمودى رىك لەر ئىبراھىم پاشا گرت و هىزىن وى ئىخىنە د شەپىزقىدا (Badem, 2007, 264).

قەيسەرى پۇسى نىكۇلائى و مەحمدە عەلى پاشاین مسرى، ھەر دوو نەرخىن خو بۇ ئىكگەرتىدا دەولەتا ئۆسمانى دىار كربوون، ئىبراھىم پاشايى هىزىن خۇ ژ ئاسيا بچووپىك ۋە كىشان، بەلۇن نەبەرى بىيارا سۆلتانى ياكۇ تىدا ھەمى ئەردى باشۇرى چىاين تۆرپىس و پۆزئاپاين رووبارى فۆرات پېشىكىشى حوكىدارى مسرى كرین، بىرىكا پەيمانا (كوتاهيا The Treaty of Kutayha) ل 8 نىسانا 1833 ئ. پشتى بۆرینا سىن ھەيغان ل 8 تىرمەها 1833 ئ، ئۆسمانى و پۇسيا (پەيمانا ھەنکەرسكەلەسى Unkiar Skelessi)، ژبۇ ھەفكارىيىا بەرەقانىكىرن مۆركىبۇو، ئەقىن پەيمانى بەندەكى نەتىنى ھەبۇو، كۆل سەر دەولەتا ئۆسمانى ھاتبۇو فەركەن بەندەرە دەردەنيل لەر ھەمى گەمیئىن بىيانان دايىختن، پۆزرا پشتى مۆركەنا ۋەن پەيمانى هىزىن پۇسى خۇ ژ ھەردىن دەولەتا ئۆسمانى ۋە كىشان (Bitis, 2000, 100; Marriott, 1924, 235).

پېشاھاتىن سالىن 1832 و 1833 ئ، ب تايىھتى يىن كوردىستانى ھاتىنە پېش ب درستى شىياتىن لوازىيا هىزىن پىادە دەرىيابى يىن دەولەتا ئۆسمانى بۇ ئەورۇپىان دىاركىرن. پەيمانامە يىا ھەنکەرسكەلەسى، بىدرستى كارىتكىرنا رۇسى ل سەر ئىستەمبۇلۇ دا دىاركىرن (Marriott, 1924, 235; Baibourtian, 2013, 45) ، لەدەمن پەيمانا كوتاهيا بىرىنگىچە زىدەبۇونا مەتسىيا بەنەمالا حوكىمانىا مۆسلمان ل مسرى ئاشكراكىرى، پشتى ۋىن شكەستنا شەرمزاركىرى، سۆلتانى پۈرۈگەمان خۇ يىن چاكسازى و بتنى بۇوننى بەيز رېخىست، كۆتىدا كوردىستانى ئۆسمانى پۆلەكى گرنگ ھەبۇو نەبتىنى بۇ پاراستنا سىنۇرى دنابېھرا دەولەتا ئۆسمانى و دۆزىمەن وى يىن ئاسيا، فارس و پۇسيا دا، بەلكۆ يىن دنابېھرا دەولەتا ئۆسمانى و مسرى دا ژى. لەدەمن سۆرپىا لەر دەولەتا ئۆسمانى ھاتىه دايىختىن، كوردىستانى ئۆسمانى پۆلەكى گرنگىتەن گەيدانان پەيوەندىيان دنابېھرا ئەندۇل و وىلايەتا بەغدا يىا گرنگ، ياكۇ ل وى دەميدا سۆلتانى كونترۆلكرى و دەستەھەلات ل سەر كرى گىرا بۇو (Longrigg, 1925, 275; Baibourtian, 2013, 45).

گەنگىا نۆي يىا كوردىستان ئۆسمانى پشتى داگىتكىرنا سۆرپىن ژلاین مسرى دىار بۇو، و بۇ خالكە وەرچەخانىي يىا گەنگ د (سەرددەمن زىرىن يىن ۋە دەيتىدا) ل ھەرىمەن بلند دىار بۇو. گەنگىا ئاڭاڭىنەن ھەنلەپەيوەندىيەن دانووسەنەن بىرىكا كوردىستانى ئۆسمانى بۇ بەغدا و ھىزا ستراتيئى يىا لەشكەرى يىن شەرى ئۆسمانى و مسرى بەرى بەرىخۇدانان ئۆسمانى دا ھەرىمەن پۆزەھەلاتى. د پۇرسىسى دا، بەرژەوەندىيەن ئەورۇپى ژ بەلغان بۇ دەقەرپىن نۆي يىن چالاکىيەن سىياسى و لەشكەرى لېگوھورىن. لەقى دەميدا بەرىتانيا ترسەكى زۆر مەزن ژ مسرى راکر بۇو و ھەزى دەر دى فەرەنسا رىكىا ھندى كونترۆل كەت (Perry, 1965, 74-75).

سياسەتا وى (بەرىتانيا) يىا دابۇونەرىتى ژبۇ بىدەستە ئىنباپىنەن بېشەۋانىدا دەولەتا ئۆسمانى وەك پەركەن ب دۇزى بەرفەھىيا پۇسيا ل پۆزئاپاين ئاسيا، ھندەك ئاستەنگ بۇ ژ پەيمانى بەندەرە ھەنکەرسكەلەسى، دەھەمان دەمدە پەيمانا كوتاهيا ھەر دووكان دەرىسا سۆر و رېكىن ستراتيئى ژلاین دەولەتەكى دۆزىمنا بەرىتانيا و ئۆسمانى ھاتبۇون كونترۆلكرىن. دماوى دەھەمان دا (1832-1842)، سەربازىن لەشكەرى، ھەوالاگىرىيەن سىياسى و دېلۆماتكاران، ئەۋىن پاستەخۆ دەقىا پېشكەدارىن د پېسا ئۆسمانى و مسرى دا بىكەن، ھەر ئەقان كەسايەتىيان پېشكەدارى د دووبارە ۋە دەيتىدا كوردىستانى ئۆسمانى دا كر بۇو (Perry, 1965, 74-75).

5. تەوهەرى سىيىن: دووبارە گەرتىدا كوردىستانى ئۆسمانى 1834-1835

لەدؤىف ھەزوپىرىت ۋە دەتكەرىن ئەورۇپى پېشاھاتىن سىياسى يىن بەرى سالا 1834 ئ، سىيستەمن رېقەبەرىيا عەردىن دەولەتا ئۆسمانى و رېقەبەرىن ناخخۇي راستەخۆ گەيدايى مەرجىن لەشكەرى بۇون، لەدەمن مەرج ھاتىنە گوھورىن، پېتكەھاتىن سىيستەمن شكەستن و شىياتىن خۇ پېتكە گەيدانى نەبۇون و لەدوماھىن ئاڭاڭىنەن بەھىز دگەل سۆلتانى خودان عەردى ل ھەمى پارچەيىن دەولەتا ئۆسمانى و ب تايىھتى ل كوردىستانى ئۆسمانى تايىھتى ئەۋىن پەيوەندىيەن بەھىز دگەل سۆلتانى ھەين يەكىن چەكدارى بۇ ھىزىن ئۆسمانى دورستىرن، ھىزىن ئىنكىشارى نويىھەراتىيا يەكىن سەربازى يىن بەرددەوارم دەكىن، بەلۇن بىيارا دوماھىن بۇ رۇویداپەن شەرى گەيدايى (سېيەھىان) بۇو، ئەۋىن سەرکەردىن وان وەك بەرەقانىكەرى باوهەرىن دەھاتە نىاسىن و ئىنكىشارى پالدان مەسيحيان بکۈزىن. سىيستەمن لەشكەرى دلىغا پېشىكىشىكەن ژمارەكازۆرە سەربازان ددا سۆلتانى، ب تايىھتى ئەۋىن ل سەر شىۋاھى چەرخ ناخىن كار دەكىن لەئىرى ئۆسمانى پېشىخۆ بەھىزىن ھۆزىن ھۆزىن كوردى يىن كوردىستانى ئۆسمانى گەرم كر بۇو (Layard, 1853, 11). چۈنكى لە دەمىن ھندەك ھۆزىن كوردى راستەخۆ پەيوەندى دگەل سەرکەردىن سەربازى يىن دەولەتا ئۆسمانى ھەبۇو و بەرددەوارم پېزازىن

لدور پىشھاتان دگەھاندىن وان ب تايىھتى ھۆزىن سەر سىنورى، چونكى سەركىدىن دەولەتا ئۇسمانى پارەدانى داكو بۆ كارېكەن(Rahman, 2014, 47-74).

ھەرچەوابىت، ئازەزۆپىن سەرەكى يىن ھىز پىكىفە گىرىدابىن كوتىرۇلكرنا زەقىيەن نۆى، ئەويىن نەبتىن دچوارچووقەيتىن ئائىن بخۇقە دىگرتن، بەلكۆ بەدەستقەئىنانا دەستكەفتان، ب تايىھتى ب ئەوان ھىزىن موجە پىن نەدھات دان، ژېھر ھندى ژيارا وان ل سەر قان دەستكەفتان مابۇو، ئەڭ تىشى ب شىۋىيەكىن بەرىيەلەق دناف كوردىستان ئۇسمانى دا بەلەق بۇو، چونكى دەولەتا ئۇسمانى لەمەن ئەنگاھىان ئەڭ ھىزە بۆ پاراستا سىۋاران بەرامبەرى ئىران و ۋۆسىا قەيسەرى و بەرفەھەيا مىرگەھىن كوردى بكاردىيىان. لەمەن بزاھىن بەرفەھەيا ئۇسمانىان دەگەل دورىيىچا دووچى يى (قىيەنا ياسالا 1683) شەھەستن ئىنايى، دئەنجامدا بەختەورىيَا سەربازى بەرەق كىمبۇونىن فە چوو، رەھەندىن بەدەستقەئىنانا دەستكەفتان ھاتىھ ئىنابىرن، دەگەل ھەر شەھەستنەكىن بۆ سىپاھىيان زۆر زەحەمەت دەھفت، كۆ تىشىتەكىن وەسا ئەنجام بەدەن سەرنچا سۆلتانى راکىش(Perry, 1965, 75). لەورا ئەڭ ھىزە ب دۈزى دەولەتا ئۇسمانى ۋادىن و پشتەۋانىا مىرگەھىن كوردى دەكەن داكو دەستەھەلاتا ئۇسمانىا ل كوردىستان ئۇسمانى لواز بىكەن يان ژ ئاقبىھەن، ژېھر ھندى جارەكادى ئۇسمانىان دەست ب ئامادەبۇونا لەشكەرى دكىر، داكو كوردىستان دووبارە بىگىنە، چەندە لسەر مىرگەھا سۆران ھاتبۇو پىش(Prados, 1962, 62).

لەمەن ژمارا سىپاھىيان دناف دەولەتا ئۇسمانى دا بەرەق كىمىيەن فە چوو، سۆلتانا ھىزەك سەرەك ياكو ھەفسەنگىبا دورىتكەن سەربازى يى پاراستىنى ژ دەست دابۇو. لەمەن سەرەدەرەيەن ھەفسەنگىبىن دنافبەرا ھىزىن دەربەگ ب تايىھتى ل كوردىستان ئۇسمانى و ئىكىشىارىيەن دىار بۇوى، ھەر دوو ئالىان بەرىخۇ دا بەدەستقەئىنانا بەرژەوەندىيەن خو و ھەمى سىستەم بەرەق خرابىن ۋە چوو. ھىزَا ئىكىشىارى دەست ب دەستەلەتدارىيَا خو د بەرژەوەندىيەن خودا ل ئىستەمبۇل كىن كەن دەستەرەت دەستەھەلاتن دا، سىپاھىيان دەست ب دورىتكەن دابۇونەرىتىن خۆ يىن تايىھت كر و بېنى رەنگى نە ئىدى باج و نەھىزىن سەربازى پېشىكىش دەولەتا ئۇسمانى نەدكەن(layard, 1853, 11).

ب درىزاهىيا چەرخن ھەزدى، ژئەگەر ئەرەپ سىياسەت نەرىكىخستى و بەرژەوەندىخوازى يى دەولەتا ئۇسمانى بارودۇخىن كوردىستان ئۇسمانى بەردەوارم بەرەق تىكچوونىن دچوون، ئىكەمین سۆلتانىن چەرخن نۆزدى، سۆلتان (سەليمىن سىيىن)، ھاتە دورىيىچىكەن و پاش ل سالا 1808 ئى، لەمەن ناقبىرى بزاڭلىرىن چاكسازىيەن دەستەمەن لەشكەرى يىن كەن ئۇسمانىان دا بکەت دەھىتە كوشتن. ژ ۋەرپۇ ۋەن چەندى دەۋەرەن كوردىستان ئۇسمانى ئالۆزى لىن دروست دېن و مىرگەھىن كوردى دەست ب بزاڭان دەكەن داكو سۇرپىن خۆ بەرفەھە بىكەن و خۆ ژىن دەستەلەت ئۇسمانىان رىڭار بىكەن، پشتى ۋەن روویدان ئەسماقنى وي سۆلتان، (مەممودى دووچى 1808-1839)، دەھىتە سەر دەستەلەت(Perry, 1965, 76).

مەممودى دووچى دەھاتە نىاسىن ب زەلامىن زېرەك و خودان ھەزىرەن بەرفەھە يىن بتنى بۇون و ناقنەدىكەن دەولەتا خو، ئارمانجا وي يى سەرەكى نەبتىن پشتەۋانىكەن بەنەمالىن خۆدان ھىزى و دەستەلەلات يىن بىرىكا پشتا و پېشىت يان كارېتكەن ناقخوبى يىن جۆرەكىن سەربەخوبۇوننى راگەھاندى بۇو، بەلكۆ ھەم ماقووپل و سىپاھىبۇون. ئەڭ ھەم سىستەم دەستەلەت كەن ئەستىار و كارگىرىيەن ناقخوبى، ئەفجا چ سىياسى يان داراپى بىت فەدگەت، ناقبىرى ئەڭ پروگرامە ب رىكىا ھىزى و ترسن دەست پېكەر بۇو(layard, 1853, 11).

كوردىستان ئۇسمانى دوماھىك دەۋەر بۇو ھاتىھ گىرىدان بې پروگرامە فە، بارودۇخىن وي جودا بۇون ژبۇقى پروگرامى، پشتى شەرى چالدىران يىن سالا 1514 ئى، دەولەتا ئۇسمانى رېقەبرىنا پترييا كارووبارىن ناقخوبى يىن كوردىستان كربۇون دەدەستى مىرپۇن كوردى دا لەمەن سىستەمەن پشتاۋىپشت يىن رېقەبرىنا زەقىيەن و حکومەتىن ناقخوبى يىن پارچەيىن دى يىن دەولەتن ل چەرخن ھەزى ئەرەپ بۇون، بەلن ھەر دەستپىكە هاتا ئۇسمانىان بۇ دەۋەر ئەڭ سىستەمەل كوردىستان ئۇسمانى ھەبۇو. ھەرچەوابىت، لەمەن ئەڭ سىستەمە ب شىۋىيەكىن گىشتى ب سىپاھىيائىقە ھاتىھ سپاردن، حکومەتىن سەربەخۇو يىن كوردىستان رەتكىر سەربازان پېشىكىشى پاشائىن سۆلتانى ھەتكەن سەنچەقىن ھەتكەن سەنچەقىن ۋەن دېن دەستەلەتارىا سۆلتانى ۋە بىكەن(Perry, 1965, 77).

دەگەل ھندىيىدا، ئەو چىتىن خودان ئەرد ژ سىپاھىيان، ماقۇپل و پاشايان وەك ئىكىشىارىيەن پشتى پېڭاپلۇيا شەرپۇن ناپلۇونى دىار بۇون، خودان ئەردىن رۆلەكىن كارىگەر ل سەر ئاستن ناقخوبى ھەبۇو، دەھەمان دەمدا، بەرژەوەندىيەن وان ئەو پالدابۇون دەگەل جوتىاران بىنە ھەۋال پتەر ژ حکومەتىن ناقخوبى يىن نۆئىھەراتىا سۆلتانى دەكەن، لەۋىش پىدىۋاتىن پشتەۋانىن ژبۇ كىمكەندا دەستەلەتدارىيَا بىۋەكراسىيَا دەولەتا ئۇسمانى، خودان ئەرد و جوتىاران بەرژەوەندىيەن ھەقبەش ھەبۇون. ژېھر ھندى، ھىزىن ناقخوبى بۆ ھەر دوو ئالىان گىزى بۇون، داكو ئەوان ژ ھېرىشان و ھەفرىكىيەن بىپارىزىن(Gibb, 1950, 256).

کاریکرنا ڦن سیاسهٽن ل سهر کوردستانو ئوسمانی، ڙلاین دیده فانه کن هه ڦچه رخن ڦان بوویه رانه هاتینه دیارکرن و خویاکرییه کو: "بیگومان وهلات ڙ گهورینان نه ڦه گه ریایه سهر کاوادین خوو یین بهری یین دهولهٽن یین بهری نوکه، دگه ل هه می برازین هوڻ و سه رکوتکرن یین کو ھیزا له شکه ری نیشان ددهت، دگه ل هندیدا، هیشتا که یف و خوش دناف خلکن دا هه بُو و زور دهستکه فتین ئه ردي دناف وان دا هه بُون، ما قویلین سیسته من پشتاوپشت هیشتا به ریخو ددا مالن مه سیحیان و ما قولین کوردستانو ئوسمانی، ڇبه رکو پیده ییوون بهنیه و هرارکرن و پاراستن و هک ئه ردي بخوو. ئه و ڇیده رین سه ره کی یین داهاتی بُون، باجین گران ئه وین ل سهر سه پان هاتینه سه پاندن، دئه نجامدا کریکا ڙ ناف ئه ردين وان هاته ده رکرن و ڙ ئه وان باجین ل سهر وان هاتینه سه پاندن هاته رزگارکن (Perry, 1965, 77).

حکومه‌تا نافه‌ند هیز هیلا ددهستن ماقویلان دا، همه‌ئه داهاتین ژلاین وانهه بُو حکومه‌تن دهاته هنارتن بزویری ز خه‌لکن دهاته وهرگرن، ژبره‌کو پنده‌ینه بُو باج بهینه بلندکرن و هیز بهینه بکارئینان بُو وهرگرتا وان، سیسته‌من نافه‌ندیکرن ب ته‌مامی ده‌ستپیکر بُو، باج زیده‌تر ز مه‌بله‌غۇن هاتىه ديارکرن دهاته کومكىن، هەروھسا ئەفسەران چوو بەرژوهەندى د داهاتين وان دەقەرین ئەو لىن هاتىنە بنەجهكىن نەبۈون. پشت گوهاقىتىنا وان دىيت بىا ئەگەر ئەنگىن بۈون و پېشکەفتىدا دەستكەفتىن ئاكىنجىيەن وان دەقەران. ئەق چەندە دىيت بىتە ئەگەر ئەندى، كۆپ ساناهى و ب شىۋاژەكىن ترسن ھەلسەنگاندىدا كارى سیستەمى بىدەين نىاسىن، بىتىن دەولەتا ئۇسمانى ياد گوھورىينا دا و ئەو بىنەماتىن پشتەقانىن لىيدكەت، ب چوو رىڭ دا بەینە بكارئینان، بدرستى دېناغىخودا دورست بۈون. ھەرى يە ئاماژە بەندى بىدەين، تىتەك يىن ئاشكرا بُو، چ زى يان درەنگ، پىنديبىو دەولەتا ئۇسمانى دفان پىشەاتان دا بۇرى با(Perry,1853,12; layard,1853). بەزرا خۆدانى ۋەكۆلىنى، سیاسەت و ھەلۋىستىن تۆندى دەولەتا ئۇسمانى ئەو بەرەق ۋىئىنەوارى تەحل و نەدیار بىر بۈو.

سیاست‌کاران، ب شیوه‌یه کن راسته‌خو خوارتیکردن ل خودان ئەردین کوردستان ئوسمانی هەتا پشتی گرتا سۆرین ژلاین مسری ئە نەکر بۇ بەلۇن ژناپېرنا سیستەمن دەرەبەگایەتى و سیپاهیان ل دەھرئىن ھەستیار و نیزیکى دەھرئىن پۇزھەلاتى بۆشاھىيەك مەتسىدار ژلاین ئاساسىش قە يەيدا كى بۇو و حکومەتا ناھەندى شان نەبۈون ئەققۇچ ۋالاھىن بىكەت (Robarts, 2010, 97).

زېرکو لقى دەمیدا پىدىقىيۇو لهشكەرى ئۆسمانلى لەدەفەرەن بەلقاران بن و پىدىقىيۇو هندهك ژى بىمين داكۇ چاۋدىرىيىا دەستەھەلات و دەزگەھىن حکومەت ناقھەندى بىكەن. دەستپىكى حکومەن سۆلتان (سەليمىن سىئى 1789-1807)ئى، ھەتا دوماھىيا سەرەدەم سۆلتان مەحمودى دووچى 1832ئى، بىراقىن كىم دىكەل ھىزىتىن حکومەت ناقھەندى ژىتو پىركەن و جىڭىركەنا جەن سىپاھىيان و ماقۇيىلان ھاتته ئەنجامدان. ئەق چەندە بۇ ئەگەرە لەوازكىندا ھىزىتىن ناقھۇي و لەدەستپىكى چەرخىن نۆزدى پىشەتائىن ھەستىيار يىن بەلەز لەدەفەرە ئەتتە بىش (Perry, 1965, 77).

بىن چەندىز دەرفەت بۇ ھۆزىئىن تۈركمانى (يۈرۈك)⁵ و ھۆزىئىن كۆچەرىن كوردى⁶ پەيدابۇو، كۆ دەست ب لېشىنا خۇ بۇ كونترۆلكرىنا ئەقان دەفھەرىن ھەۋسۇر يىين بلند و گرنگ يىين جوتىاران بۇ خودان ئەرداڭ دەجاندىن كىن، ئەقى بەرفرەھىن نەبتىنى كارتىكىن ل سەر زىدە بۇونا رېزە يىا چاندىن ئەردى، بەرۇقاڭىز بۇ ئەگەر لەوازىكىن ھەپلىك پەيووهندىيان. ھۆزىئىن كۆچەر رېكىن گۆنجاي بۇ ھاتىوچوونا بىكۆم بىكاردىيىنان و ئەق رېكە ئەو رېك بۇون يىين ژلایىن كاروانىتىن بازىرگانى ۋە بۇ پەيووهندىكىرنى دەراتىه كاردىيىنان. دەنەنچامادا، ھۆزىئىن كەھەر ئەق، دەنەنچامادا، ھۆزىئىن سەرتاتىئى، بىن: سەنھەنەتىئى، بىن: بىن، تائىچىسىمۇسى، كەمەت، ئەلکىن (Muhammad.2017.12.20).

ژبلی هندهک بازیرین مهزن بین ناخوی و گوند و بازیرین بچوویکین دهورووههرين وان دگه ل هندهک گونديين دارکري و دهقههرين چيابي بین تاسين بین کو بکير ژيارى نه هين ئهقين دكه قنه نزيكى كه نارين دهريا رهش، وهلات ژ ئەنگورا تا كه نارى فارسى و عهربى بتنن كورد لى دېيان، بازيرى گرنگ قېيصر، سەتەرئ بازركانىن ئەندول و بىبابانا قارس، ئاكنجىين وان نەدوپىريا بهەف دەشتىن گوندىين دوو تا سە دەمزمىران دير بچن ئەگەر نەب كوم چووبان، ژېرکۆ دترسيان بېيىن كوشتن يان شەلاندن ژلابىن كوردانشه (Perry, 1965, 79). لەۋىچ بۇ وجۇوپىن خۇدانى قەكۈلىنىن، لەپى دەميدا، دياردا شەلاندن و تالاتكىنى دناف دەھفرىين دەولەتا ئۆسمانىدا بەرلەلاقيو، ل تىت با دەقههرين كوردىشىن، كوردىتىن، ئاكىنچ، نەبۈون، ئەرەندى ئەشىن بىن تېتىن كوردا ئەف حەندە

نەكىرى يە. ھەرچەوابىت، بازىرى سىواس ل سەر ۋى شىوازى لجهەكىن بىتنى بۇو، دىياربەكر ياكۆ ھاتىيە دورىيچىكىن ژلایىن دەشتىن گوندىن پرى هاتان و چوون و بەرھەمدار، دۇنى دەمیدا دەنافەراستا بىيان دا بۇو (Perry, 1965,79). (Yilmazcelik, 2000).

گەرۆك و لىيگەران نەدشىyan دەربازى دەشتا بۇ ئەركىش (ئەرگانا) ياكۆ 12 دەمئىران دىر ژ ئىستەمبولىن بن، ئاڭنجىبىوويان نەدشىyan بازىران بەھىلەن و كەسىن نەدشىya بلقىت ئەگەر نەدگەل كومەكا كاروانىن بازىرگاناندا بان و هاتبان پاراستن ژلایىن پارىزقاپان بەھىزقە. رىكىن پەيوەندىيەن دەگەل بەغدا جەن مەترىسىن بۇون نەبىتنى بو كاروانىن بازىرگانان بەلکۆ بۇ ھەمى كەسان. دىياربەكر سەنەتەرە بازىرگانىن و جەن ئاڭنجىبىوونا ژمارەكا زۆرا مروقان و خودانا دیوارەك بەھىز، ل وى وەختى لرىزا دوووى دهات ژبۇ ئىشانىدا ئاڭنجىبىوويان و نەتارامىن (Robarts, 2010,98).

ئەف بارودو خەنин ھەستىيار و ئالۆزىن كوردىستان ئۇسمانى و دەقەرەن دى مەترىسى لەدەف گەرۆك و لىيگەرەن وەك ئىلى سەمىيىس (Eli Smith)، ئىچ. چ.ئ. دىوات (H.G. O. Dwight)، فرانسيسکو.ئار. چانسى (Francis R. Chesney)، د ۋەدىتىن خۆدا بزاڭىرىنە پېشەتىن دەقەرە دەنابەرا 1831 دەستپىنكا ئىكىن ياخىدا 1832 ئى شرۇقە بەكەن. ھېرشا مىرى بۇ سەر سۆرىيەن و ئەندۈلەن دەنابەرا سالىن (1833-1832) ئى، پېشكەدارىيەك زىدەتىر د ئالۆزىن كاوداتىن پرى توندو تىيىزى يىن دەقەرەن پۇزەلەتىدا كر بۇو (Muhammad, 2017,122).

لەھەن ل سالا 1834 ئى، سۆلتان مەممودى رەشيد مەھمەد پاشا وەك سەرلەشكەرى ئۇسمانى ل ئاسيا بچووپىك ل بازىرى سىواس⁸ دامەرزاڭد، دەستەھەلاتەكا بەرفرەھە پىن ھاتى بەخشىن و ھېزەك زۆرا پېشەفتى و پېچەك بۇ ناڭبىرى ھاتە دورىستىكەن، ئارمانجا ۋىن ھېزى ئاقىزىن دەقەرەن پۇزەلەتى بۇو. سەرلەشكەرى ل دەقەرەن چىايى يىن كوردىستان ئۇسمانى گىرەدaiيى رىزەك تارادەكى باش يادانووستاندىن و پېشىكىشىكىندا چەكىن گۈنچاپى يە. ئىكەمەن كارى سەرلەشكەرى دورىستىكىن رىيکا لەشكەرى بۇو ز ساسۇن بۇ دەريا رەش و بۇ سىواسن (Miller, 2015,5); ئەف چەندە دا شىيان دەتىن بۇ ۋەكەن رىيکا بلهزا دەريايىن ژ ئىستەمبول بۇ ۋەگوھاستىنا پېدىقىتىن لەشكەرى ھەرەۋەسا بېن چەندى دا ۋېتكەن دەقەرەن ھەرەۋەسا بېن ھەنەجىم بەھىتە دەناف دەقەرەن كوردىستان ئۇسمانى دا چالاکىيەن ب تايىھتى يىن سىياسى و مزىگىنەرى ئەنچام بەدەن، بىيگۆمان ئەف چالاکىيە بۇوينە سەرەتىشكەك زۆر گرمان بۇ كوردا، چونكى بەرەۋامار ژ فەریزى ئەقان جۆرە چالاکىيەن كىشا دەنابەرا كورد و نەتەۋەتىن ل كوردىستانان ئۇسمانى دا دەرىان پەيدا دىبۇون (Brant & Glascott, 1840,5).

رەشيد پاشا يەن زەھمەت دەستەھەلاتىدا خۇل سىواس بەنەجە و بەرفرەھە كر. پەريا ھۆزىن كوردى يىن دەقەرە رازىيۇون باجان بەدەن و ھېزىن خۆ يىن لەشكەرى بەكەن دەزمەتا وى دا ل دەمەن پېدىقى دا. سەرلەشكەرى ئۇسمانى بكتىمى شارەزايىن كوردىستان ئۇسمانى بۇو، ھۆزىن كوردى يىن دەقەرە ھەر زىكى سۆزدابۇو بەرامبەرى ھەر بزاڭەكىن ياكۆ بزاڭىن دەكت ب دەزى دەستەھەلاتا ئۇسمانى دەقەرە راوهەتن ۋەنچىبەن. ل بازىرى خەپوت (ئەزلىخ) ل لايىن پۇزەلەتى ل لايىن فۇراتى، ژمارەكە سەرۆك ھۆزىن كوردى بزاڭ دەرن ھېزىن خۆ كوم بەكەن (Perry, 1965,79).

بۇن چەندى، رەشيد پاشا يەن بەز بېرىاردا دەستەھەلاتا خۇ ل دەقەرە پەسپىنت، ھېشىا ناڭبىرى بۇن چەندى ئەو بۇو بەرى كورد ئىلەن بگەن وان ژىيەكە كەت. ناڭبىرى بەرەۋە چىايىن تۆرس ۋە چوو، لەقىرى ئەرەشكەرى ئۇسمانى بەدۇيىش كاروانەكىن بازىرگانى كەقىتىپ و بەرەۋە مەلاتىيا چوو، رەشيد پاشا يەن دەقەرە فۇراتى ۋە بېت. ھەرچەوابىت، كوردا ھەمى گەمېيىن دەۋراتىدا كار دەكەن سۆتن و خۆ بەرەۋە فەتكەن بۇ شەركەن بېرىاردا بۇ رەۋىبارى وەك سۇرۇي بەرەۋەنچىكىندا خۇ بكارىيەن. بەلۇ تىشەكىن سەير لەقىرى رووىدەت، كەسەكىن شارەزە، بۇ رەشيد پاشا يەن دا دىياركەن، كۆل رەخەكىن رووىبارى ھەسپ دەشىن بىن زيان ل دەربابىن، بۇن چەندى ھېزىن ئۇسمانى يىن پىادە بىن تووشى زىيانىن زىدە بىن شىيان دەربازى دەقەرەن كوردى بىن (Brant & Glascott, 1840,6).

ھەزى يە بىزىن سىياسەتا بەرفرەخوازىيە مىر مەھمەدى مىرى سۆزان، بزاڭىن وى بۇ گەرتىا رىيکا فۇراتى ئەگەرەكى سەرەكى يىن ھاتا ھېزىن ئۇسمانى بۇو، كۆ دەقىيا دئالۆزىن ھەرىم و نىقدەولەتى دا سۇرۇي مىرگەھا خۆ بەرفرەھە بەكت، لەپ دەمى دا

به بریتانیا رسیداً رووباری فورات کوتنرول بکه، چونکی به بریتانیا و هسا هزردکر ئەف چەندە دى پاشه رۆژى کارتىكىزىن ل سەر رىكا فوراتى بۆ هەندستانىن كەت و ل سالاً 1834 ئى، به بریتانیا گەھشته ئەقىن ھېقىا خوو (كامەران مەنتك، 2000، 17، 17).

ھەرچەوابىت، لەمەن ھېزىن نۇسمانى ھاتىنە دەفەرەن كوردى، ھېزىن ھۆزىن كوردى ب ساناهى تۈوشى شەكتىن بۇون. دوو سەرۆك ھۆزىن كوردى ئەۋىن بەپىرس ژ رىكخىستنا شۇرەشا خرىپۇت ھاتىن گرتىن. سەرۆك ھۆزى كورد، (ھېرۆگلۇ) وەك زىندانى فريئىركە (كىيان مادىر)، بەلۇن لەمەن باقىكىن بىرەقىت دەھىتە كوشتن. سەرۆك ھۆزى دى يىن كورد (ئىسحاق پاشا) دەھىتە هنارتىن بۆ یىستەمبۇلۇ و ياشى دەھىتە كوشتن (Brant & Glascock, 1840, 7).

رهشید پاشایی باره‌گایین خو ل گلهای تیسحاق پاشایی چه ل نزیکی خرپوتنی دانا بwoo. ل پایزا 1834ئی؛ نافبری بهرد و امر دا ریکا خو یا لهشكه‌ری ژ سیواس بو مه‌لاتیا و خربوت. سه‌رهاری هندی، ریک ب شیوه‌یه کن نه‌گونجای هاتبوو ئافاکرن، بتنه ۱۰۷۵ن ریکن سنورئ په یوه‌ندیکرزن خوشکر بwoo و لهشكه‌ری دشیا پن بچن دناف ده‌قهه‌رین دنافه‌رل توروس و هه‌ف دزی چیاین توروس دا. دگه بنه‌جهکرنا هیزین سه‌رهکی یین ئوسمانى ل لاین پوژه‌هه‌لاتن پووباری فورات، ئاسایشا ریکا لهشكه‌ری زورا بزه‌حمدت بwoo بهیته دابینکرن، دیشقة‌چوونا خو یا بله‌زدا بو ناف خرپوتن دا، سه‌ره‌لشکه‌ری ئوسمانى، ل ئازله‌خا کوردى راوه‌ستیا، زیهر مه‌ترسیا چه‌شارتی یا قزلپاشاین ئاکنجی ل توروس و هه‌قذریا چیاین توروس ل روزاتا قاین مه‌لاتیا. ئه‌ف کورده پاشقه‌زغرين بو سه‌ری چیایی ژ هه‌ر دوو ئالیین ریکا لهشكه‌ریفه و ره‌نکر دانپیدان ب ده‌سته‌هه‌لاتداریا رهشید پاشایی بکهن (Perry, 1965, 82).

ل بەھارا 1835 ئىشىد پاشايى دەست ب ھېرىشا خۇ بۆ زقراندىن ئارامىيا بازىرىئى دىياربەكىر (Brant, 1836, 210)، ئەم بازىرىئى د ماوى 25 سالاندا، ۋەزىر ئەتكىچىيەن وى ز 40 ھزاران بۆ 8 ھزار كەسان كىيم كرى. ئەم ھېرىشا بنافىن (دەربازبۇون ژ چىابىن نىقات)، ياكۇ زنجىرىدە كا چىابىن بلند و دۆلىن بەرتەنگ دنابىھە را خېپوت و دىياربەكىر دا پىك دئىنا. ھەرىمەن باكۆر و پۇزەھەلاتى دىياربەكىر ژالىيەنەندەك سەرۋەك ھۆزىن كوردى ۋە، ئەمەن نەئامادە دانپىتىدان ب دەستەلەتا رەشيد پاشايى بکەن و جوجاران نە ئامادەبۇوين باجان بەدەن دەولەتتا ئۇسمانى ھاتبوو كۈنترۆلكرەن. ل وەرزى زەستانى، ھەر دوو سەرۋەك ھۆزىن بەھىزىن كورد، میرزا ئائىغان سەيقانەيىن كورد و رەجب بەگىن ھەززۇو، دان پىدان ب دەستەلەتا رەشيد پاشايى كىر بۇو، بېقىن چەندى دەلىيَا دەربازبۇونى ژ چىابىن بۆ دىياربەكىر دابۇو ھېزىن ئۇسمانى (Brant & Glascott, 1840, 9).

سه رله شکه رئ ئوسمانی بپیاردا له شکه ره کن پیشکه فتى دگه ل چه کن پیشکه فتى لژیر سه رکردا يه تىا (عهلى پاشا) بهره ف مۆسلن بهنيت، لدهمن ره شيد پاشاي هيزين خول دياربه كر ئاماده كرين، لفى دهميدا كوردا دناف بازيرى دا هيزين خو ئاماده كرن، دئنه جامدا ره شيد پاشا بلهز زفري باره گاين خوقه ل خripوت و (مۆته سه ليم) دگه ل هيزه كا بچووپك ل دياربه كر هيلا بتتن، شۆره شگيريين كورد مۆته سه ليم و هيزين وي ژ دياربه كر ده رك. دئنه جامدا، سه رله شکه رئ ئوسمانى راسته خوخ هيزه كا دى ياه له شکه رئ فرييکه دياربه كر، ئەققى هيزى راسته خوخ هيزين كورد تىكشاندن و دهسته لاتدارييا ئوسمانيا ل دياربه كر زفاندقه. ره جهپ بهگ و ميرزا بهگ ئەويىن هيزين ب شۆره شىن رايروين نه چاربۇون دگه ل خيزين خوخ بىمين دژير چاقدىرييما مۆته سه ليمى قه ل ديار به كر (Brant, 1836, 211).

پشتی هینگن، ل ههمان سال شورهشا دووئ ل چایان باکوری پرۆزهه لاتن دیاربەکر روویدا. حسین ئاغا، سەرۆکىن ھۆزا (لیچى)⁹، تىمەر بەگ ھانى¹⁰، يىن کۆ ھيزىن ھەقبەش دگەل ھيزىن رەجب بەگ ھەزرو ھەين. دەھمان دەمدە، سەرۆك ھۆزەكىن دى يىن بناش (حاجى زىلال ئاغايىن بادىكانلى)¹¹، ھيزىهكى دى يا ھەقبەش ژ كورد و ئەرمەنا ژىپ بەرسىگرتىن ھيزىن ئۇسمانى پىك ئىنابوو. سەرلەشكەر ئۇسمانى ۋەقان شورەشىن ل دۆيىش ئىك دا روویداين ترسىيا بۇو، لۇپرا ب سەركىشىيا ھيزىهكى مەزىن بەرهە چىيان چوو، ل دەفەرا (تىرزيكى) ھيزىن حەجى زىلال ئاغايى ب توندى شەكاندىن و گەلها وي رووخاند. رەشيد پاشايى ھيزىن خۇ ئامادەكىن، کۆ ھېرىشى بىته سەر گوند و گەلھىن ئاغايىن ليچى، ھانى و ھەزرويان. ھيزىن كوردى تۆشى شەكتىنин دۈزار بۇون، کۆ تىدا ھيزىن ئۇسمانى گەلھىن وان كوتىرۇلكرىن. دەھمان دەمدە، گوند ھاتە تالانكىن و رووخاندىن ۋلاين ھيزىن ئۇسمانىيە. سەرلەشكەر ئۇسمانى سەركىدىن كوردىن گرتىن و ژ ئەردىن وان دەركىن و پىشەۋاتىن وان كرنە بەند و فرقۇن ھىنەدەكىن (Perry,1965,84). دى

لدهمن رهشید پاشا زفري دياريه كر، هاته ئاگهه دداركرن، كۆهه قېيمانىيەك نۆي دناڭبەرا ھۆزىن بىركان و رەشكوتائين يىن روژھەلاتن مېرىدىنى هاتىه دورستكىن. ناقبىرى سەركىشىا ھېزىن لەشكەرى كرفة و مېرىدىن گۈرچە(Brant,1836,280). ھەرچەوابىت، ھۆزىن كوردى هارىكارى پېشىكىشى ھېزىن سەربازى يىن كوردى دكىن، پېشى ھېزىن (خەلەيفە ئاغايى) بو ماوى 8 روژان ھاتىنه دورىتىچ كرن، ياشى هاته گىتن و دلىنابى دا هەتىن نۇسمانى، كۆدى ھەتىن وى يىن مانىن گوھدارى و داخوازىن وان جىن بە حىتكەن،

بۇن چەندىچ وى ژيارا دوو سەد كەسىن دى ژى رىزگار كر. پاشماوهىن بىركان و رەشكۆتانن توشى شكەستىن مەزن بۇون و وان بخۇ دياكىربۇو، ل شەرىئن سالا 1835، دوو سەد تا سىن سەد كەس ژ وان هاتىنە كوشتن و گرتن (Perry, 1965, 85). كونترۆلكرنا ھۆزىن كوردى يىن باكۆر و پۆزھەلاتنى دياربەكر و مىريدىن، ئىكەمین پىتىگاڭ بۇو ژبۇ دورستىرنا پەيوهندىيان دگەل ويلايەتا گرنگا بەغدا. دەولەتا ئوسمانى ھەوهەكا بەيىزا دەستھەلاتدارى ھەر ژ سنورى سىۋاس، بۇ مەلاتىا، خripot، دياربەكر بۇ مىريدىن ئىنابۇو دنافخۇين كوردستان ئوسمانى دا. رەشيد پاشايى ئەف ھەوهەباھارىكارىيا 15, 600، تا 20,000 ھزار سەربازان دگەل 30 تا 40 چەكىن گران بىدوماھى ئىنابۇو (Perry, 1965, 85)، ھەتكۆ ئەفان ھېزان پشکدارى د سەنھەرين بەرفەھەيىن ئاكىنجىبۈونى دا كربوو. ھەرچەوابىت، بىتن ناڭبىرى شيان ھندەك ھۆزىن كوردى يىن بچوويك يىن دىر دەست بىشكىنەت. ھۆزىن خۆدان فيدراسيۆتىن مەزن و خۆدان ھېز مابۇون سەربەخۇ و رېكىن سەرەكى يىن دنافبەرا بازىران دا كوتىرۇلكر بۇون (& Brant, 1840, 11).

ل پۆزئاڤايىن دياربەكر، فيدراسۇنَا بەيىزا ھۆزا مللى يا ھۆزىن كۆچەر ياكو دەفھەرین وى بەرفەھە دبۇون ژ سىقەرهەك، ئۆرەھە و باشۇرى ئۆرەھە ياقۇن ھۆزى و تايىھەتمەندىيەن وى يىن كۆچەراتىي، مەرسىيەك بەيىز ئىخسەتسىپو سەر پەرۇگرامەن بىتن بۇونى يىن دەولەتا ئوسمانى، كونترۆلكرنا دەفھەرین چەنارى فۇرات ژلائىن كوردىن مللى ۋە ل ژىر سەرۆكتايى (ئەيوب ئاغايى ۋە) (Perry, 1965, 86)، كونترۆلكرنا دەفھەرین سنورى بۇون و جوداكرنا ھېزىن مىرىلى سۆرەتىن بۇ ژ ھېزى، ئوسمانى ل كوردستان ئوسمانى. بۇن چەندىچ ياخۇبا بۇو، ھەر بىزەتكەن ب دەرى ھۆزا مللى ھاتىبا ئەنجامدا، دا ئەف ھۆزە ھەيتە پالدان پشکدارى دگەل ھېزىن نۆيخوازىيەن مىرى بىكەن، ياكو بەرى ھەينىڭ ب سىن سالان ھېزىن رەشيد پاشايى ل قۇنىا شكاندىن (Perry, 1965, 86).

ل سالا 1835، پەيوهندى دنافبەرا ھۆزا مللى و دەولەتا ئوسمانىان دا دگۆمان و ھەستىارىدابۇون. رەشيد پاشايى دەست ب ھەوهەكا شەرى ياسەرەكەفتى ل پۆزھەلاتنى دياربەكر ب دەرى كوردان كربوو، خەلکىن نەدىياسىن و چوو پىزانىن ل سەر ژيانا وان نەبۇو، لسەر وان ھاتىبو سەپاندىن گوھدارىي سۆلتانى بىكەن، دگەل ھندىدا، رەشيد پاشى ئەو ژ تەردىن وان دەركىن و راھىلائى بەرھە چىاپىن وان بىن، و چەك بىزى پاشماوهىن وان بكار ئىنا و گوندىن وان سۆتن و ئەۋىن ھېشتا بىزاف دكىر گرتىن و سەرۆك ھۆز لدۇيىش سەرۆك ھۆزى دەھاتىن و داخوازا دلۇقانىن ژى دكىن (Sipahi, 2018, 76).

ئەفان سەرکەفتىن ئوسمانىا ترس لدەف كوردىن جاب ئاغايى (Jub Agha) پېداكىر و ب گومان بەرىخۇ ددا چارەنقىسىن خۇو. د ئەنجلوومەن رەشيد پاشايى دا پىزانىن تىروتەسەل لدوو تايىھەتمەندىيەن جوب ئاغايى و ئەندامىن ھۆزا وى ھەبۇون. ژېر ھندى كورد ب گومان بۇو كا خۆ رادەست بىكەن يان نە، سەرەرای ھندىچ دەھەت بىن پاشىن بەرھە ھەنەدەرىن دگەل وان بىكەت بىن زيان و رېشتىن خوينا خەلکىن، ئەۋىن جەھىن ئاكىنجىبۈونى نەھەين دەرفەت ب وان ھاتىبو وان خۆ رىزگار بىكەن. لدەمن نىشانىن شەرى دىيار بۇون، دگەل چارەنقىسىكەن نەدەيار بەرھە بىانا چوون (Perry, 1965, 86).

ھەۋىن لەشكەرى يىن سەرلەشكەرى ئوسمانى يىن سالىن 1834 و 1835 ئىكارىتىكەن بەيىز ل سەر ۋەدىتىنگەرین ئەورۆپى ل كوردستان ئوسمانى ھەبۇون، دەھەر دگەل دەھەل دەولەتا ئوسمانى ببۇو سەنھەرەكەن ھەستىارى يىن چالاکىيەن سىاسى و لەشكەرى. دەھەمان دەمدا، ھەبۇونا دەزگەھ و دەستھەلاتدارىي ئوسمانى و رېكىن نۇي يىن لەشكەرى دەرگەھەين زىرىن لبەر ۋەدىتىنگەرین ئەورۆپى بۇ ناڭ كوردستان ئوسمانى ۋەكەر بۇون (Perry, 1965, 87).

ئىك ژ لىيگەر و گەرۆكىن دەستپېكىن يىن ئەورۆپىيان و ب تايىھەتى يىن بەرىتانى مفا ژقى بارودۇخى وەرگەتى، (جىمس براتن)، بۇو (Brant, 2014). ل بەھارا 1835، ناڭبىرى ژلائىن زەلامىن سۆلتانى ۋە، وەرگىرەك و تەتەرەك و دوو خزمەتكاران ب دىراتىيا 1500 مىلان بۇ ھەلسەنگاندىن بارودۇخىن ئابۇرى و سىاسى ل ھەرىمەن پۆزھەلاتنى دەست ب گەشتا خو كر بۇو، ناڭبىرى كەنارى دەريا رەش ژ ترابزۇن بۇ باتمانى، پاشى بەرھە قارس و ئەررۇرمۇ دەست ب گەشتا خو كر بۇون (Brant, 1836, 280).

لدەمن ئەندامىن گەشتەقانىا فۇراتى بىزاف دكىن ژبۇ ۋە گەھاستىندا كەلو پەلەن خو ژ باكۆرى سۆرەتىن بۇ بەندەرە و تىلەمى ل ئىزىك (بىر-بىرىچك)، ناڭبىرى دگەھىشته وى جەن بىن بەرى ھەينىڭ ب سىن سالان (چەسنى) دگەريانا خۇ دا تىدا شكەستن ئىنابىي. براتن ژ ئەررۇرمۇ بەرھە جەھىن بلند يىن فۇرتى ۋە، بىرىكى ئەرزىنچان (Erzincan)، كيماخ (Kemakh)، ئىجىن (Egin)، بۇ كىيان مادەن (Keban Maden) دىن كارىتىكەن قەراسۇ و مارادىقە. ناڭبىرى بەرھە فۇراتىقە ھات و گەھىشته بارەگاين سەرلەشكەرى ئوسمانى ل خripot، لقىرى ئاپلىرىن دەولەتكەر لەشكەرى ئوسمانى و ھەۋىن وى بەدەستقەبىنت. براتن بەھەمان رېك ژ خripot بەرھە دياربەكرقە ھات، پاشى بىرىكى لەشكەرى بەرھە مەلاتىا و سىۋاسقە ھات. براتن بىرىكى كاروانىن بازىرگانى بەردەوارم دا گەشتا خو ژ سىۋاس بۇ قەيصرى، پاشى رېكىا خۇ گوھورى بەرھە بلنداهىيا ئەندۇلىن بۇ يۆزگەت (Yozgat)، و تۆكتەت (Togat)، ل

ویری ناقبیری بهره‌ف ریکا فارس بریکا قاره حهسار (Kara Hissar)، سامر سون (Cumusane)، بهره‌ف ترابیزون (Perry, 1965, 88).

جیمس برانت چاقدیرهک شاره زابوو، سه ره رای هندی وی کیماس د ئامرازین هەلسەنگاندندا ھەبۇون و ئەھوی بەرژەندى د کاوداتین سیاسى و ئابورىئەن كوردستاندا ئوسمانىدا ھەبۇون، وی پشکدارىيەكا گۈنگ لەر پېزانىن جوگرافى يىن كوردستانى كر بۇو. پېزانىن وی يىن دېرۋىكى لەر دەھەرئىن بلنىد كىم بۇون و نە شاره زابوو وەك رېچ، لايرد و راولىنسوننى. ھەرچەوايت، وەك پەيامنېرەكى ھەقچەرخى وی دەمى، راستېتىرى و هەلسەنگاندىدا وی ئەو كرە باشتىرىن لېڭەر و جاسۆسى سیاسى(Brant, 1836, 82-83).

.7 نجام:

پشتی فهکولین لدور نهفی بابهتی لزیر فهکولینی هاتیه نجامدان، هندهک دهرهنجامین گرنگ ژلاین خودانخ فهکولینی فه هاتینه ئاشکراکن و گرنگتریتین وان نهفین ل خواری نه.

1. زیه‌ر گرنگیا جه‌ن کوردستان بُو ده‌فرین دی بین دهوله‌تا ئوسمانی، ئهورۆپیان گرنگیه‌کا مه‌زن دایه کوردستان و کوردستان بچه‌ندین ناقان ناقفرکیه و گرنگترینا وان، کوردستان ئوسمانی بwoo. قه‌دینتکه‌رین ئهورۆپی ئه‌ف ناقه دانایه سدر کوردستان، چونکی کوردستا پارچه‌یه‌کا گرنگا دهوله‌تا ئوسمانی بwoo. هه‌روهه سا لشی وختی دا کوردستان بیوو مه‌یدانه‌کا هه‌ستیار يا چالاکیئن له‌شکه‌ر و سیاسی، له‌ورا دهوله‌تا ئوسمانی ب جاقه‌هه کبیری ترس و هووشیار بەرخۆدداد ده‌فری.

2- بهري سالا 1721، جهين كوردستان لدهف كهروگ و فهديتنكهرين ئهورقپي گرنگ نهبوو. بهلن پشتى هاتنا فهديتنكهرين و نويئنه رين كومپانيا هندا رۆژهه لاتى يا بهريتاني، جاكسونى، ئيدى كوردستان ئوسمانى سەرنجا لىكىر و فهديتنكهرين ئهورقپي و ب تاييهتى يىن بهريتانيا راكيشا بوو. ئەف چەندە ز ئەنجامن بەلابىونا پىزايىن گەشتا نافېرى لدور كوردستان هاته پىش. دئەنجامدا، پىلەك زور ژ فهديتنكهرين و گەرۋىكىن ئهورقپي بەرهەف كوردستان ئوسمانى هاتن و پىزايىن زور گرنگ لدور كاودانىن كارگىرى، سىاسى و لهشكەرى يىن كوردستان ئوسمانى و سىاسەت و ھەلۋىستەن دەولەتا ئوسمانى ھەمبىرى سەرۋىك ھۆز و مىركەھىن كوردى بۇ رايى كىشتى يىا وەلاتىن خۇ دانە دياركىن.

3. هاتا گه رۆک و چەدیتکەریێن ئەورۆپی بۆ ناڤ دەولەتا ئوسمانی دا، بونه پالدهر، کۆ بنگەھین جۆراوجۆر یێن ئەورۆپی دناف دەفریێن دەولەتا ئوسمانی دا، ب تاییەتی کوردستاندا ئوسمانی دا بھیتە فەکرن. ھەلبهت دەزگەھین ژمەیان کاریگەرتر بنگەھین بەلاقکرنا تایین (مزگینەر) بون. ئەف مزگینەر بونه ئالاھین دەستن دەولەتین ئەورۆپی و ئامرازەکن بھیز بونن ژبۆ تیکدانان پیوهندییان دنافبەرا کورد و مەسیحیان دا، چونکی ئەقان مزگینەران سنوری چالاکییان خۆ کربیوون دناف دەفریێن مەسیحی لە تائکنخ، و بەردەوام ب هانەن: حودا حومدا بالداران ب دژ، کەردا رابن و کواد یەھ، حەندی، تاواندا کەن.

4-ژیهه وئ سیاسهتا توندا ده زگه هین کارگیری و له شکهه ری بین دهولهتا ئوسمانى هه مبهه ری كوردا بكاردىئنان، هۆزىن كوردى به ردهه وامر ب سرهله داناب ده زى دهولهتا ئوسمانى رادبیون، ب تاييھتى ل دياريهه كر و ده روبوهه رىن وئ. ژئنه جامن فۇن چەندى سرهله شكهه رىن ئوسمانى هيپيش دكره سەر گوند و دەۋەھە رىن كوردى، مالى وان هەمى تالان دكر و گوند و بازىرەن وان ب شىوه يەكى هوۋانە رەۋوخاند بیون، وەك دەۋەھە رىن هۆزىا هان و لەجان.

8. لیستا ژیده ران:

ئىك: ب زمانى كوردى

^{۱۰}- ته فیر یانو، پ. ب. (۲۰۰۴)، کورد له هنگ رویا له گل یار و تورکیا دا وبارودخن سیاست کوردي تورکیا و تیران و روسیا، وهرگیران: د. ته فراسیاب و ههودام، بلاکوه اوه کان مکه به، بـ و هوشیاری، (۱-۱-۱)، کـ، سـلـتـمـانـهـ.

- برانت، جیمس، (2014)، سه‌فرنامه‌ی مستهر جیمس برانت بو ناوچه‌ی کوردنشینه‌کان، و هرگیزان هیمممه‌ت کاکه‌یی، سه‌ریه‌رشیار: راییعه فهتاح شیخ محمد‌هدجت، ۱، خانه‌ی موکریان بو چاپ و بلازکردنده‌وه، ههولتیر.

- حاجی، کامه ران محمد مهد، (2007)، کورستان له بازانه‌ی کیشەر پۆزھەلاتیدا 1800-1900 (لیکۆلینه‌وهەک میژووییه)، ج 1، چاپخانه‌ی روشنییری، ھەولین.

- کامه‌ران مهندک، کامه‌ران ئەحمد مەممەد ئەمین، (2000)، کورستان لهیوان ململانیی نیو دەولەتیی و ناوچەییدا 1890-1932، ج 1، دەزگای چاپ و چاپخانەی مۆکریانی، ھەولێر.

دۇوھە و فەكۆلەين

1. گۆڤار

- يەحیا ، عەبدولفەتاح عەلی ، (2007)، چالاکى و ھەلسۆرانى مژدهبەرە ئەمەركىيەكان لەكوردىستان دا لەنیوهى يەكەمى سەدى نۆزدەيەم دا، گۆڤارى سەنەرى لىتكۆلەينەوەسى ستراتىزى كوردىستان)، ٣(3).

سەن . ژىنەرەن ب زمانى ئېگلىزى

- Aboona, H, (2008), *Assyrians, Kurds, and Ottomans: Intercommunal relations on the periphery of the Ottoman Empire*. Cambria Press.
- Aharoni, R, (2007), *The Pasha's bedouin: tribes and state in the Egypt of Mehemet Ali, 1805-1848*. Routledge.
- Ainsworth, W, (1888), *A personal narrative of the Euphrates expedition* (Vol. 2). Kegan Paul, Trench.
- Badem, C. 2007. The Ottomans and The Crimean War (1853-1856). *Sabancı Üniversitesi Doktora Tezi*.
- Baibourtian, V, (2013), *The Kurds, the Armenian Question and the History of Armenian-Kurdish Relations*. Vahan Baibourtian.
- Bitis, A , (2000), *The Russian Army and the Eastern Question, 1821-34* (Doctoral dissertation, London School of Economics and Political Science (United Kingdom)).
- Brant, J,(1836), Journey through a part of Armenia and Asia Minor, in the year 1835. *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 6.
- Brant, J., & Glascott, A. G,(1840), Notes of a Journey Through a Part of Kurdistán, in the Summer of 1838. *Journal of the Royal Geographical Society of London*.
- Chesney, F. R, (1868), *Narrative of the Euphrates expedition: carried on by order of the British government during the years 1835, 1836, and 1837*. London, Longmans.
- Chesney, F. R .,(1868), *Narrative of the Euphrates expedition: carried on by order of the British government during the years 1835, 1836, and 1837*. London, Longmans.
- Curzon, R, (1854), *Armenia: a year at Erzeroon, and on the frontiers of Russia, Turkey, and Persia*. Harper.
- Disney Jr, D. B, (1980), *The Kurdish Nationalist Movement and External Influences*. NAVAL POSTGRADUATE SCHOOL MONTEREY CA.
- Doğan, M. A, (2013), *American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) and "nominal Christians": Elias Riggs (1810-1901) and American Missionary Activities in the Ottoman Empire* (Doctoral dissertation, Department of Languages and Literature, University of Utah).
- Eber, J. R, (2008), Fatal Ambivalence: Missionaries in Ottoman Kurdistan, 1839-43.
- Fahmy, K, & Fahmî, K. M, (1997), *All the Pasha's men: Mehmed Ali, his army and the making of modern Egypt* (Vol. 8). Cambridge University Press.
- Galletti, M, (2001), Kurdish cities through the eyes of their European visitors. *Oriente Moderno*.
- Gibb, H. A. R., & Bowen, H, (1950), *Islamic Society and the West, a Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East, by HAR Gibb and Harold Bowen. Vol. I. Islamic Society in the Eighteenth Century*. New-York, Toronto, Oxford University Press.
- Hasluck, F. W, (1913), Christianity and Islam under the Sultans of Konia. *Annual of the British School at Athens*, 19.
- Hatapçı, A, (2015), Kurdish Identity and the Revolutionary Left in Turkey from Eastern Question to Kurdish Question (1960-1990).
- Hoskins, H. L, (1928), *British Routes to India*. Philadelphia: Longman, Green.
- Ibrahim Pasha Milli1843-1908, Ekurds, Retrieved, from : <http://www.ekurds.com/english/ibrahimpash.htm>
- Joseph, J, (1961), *The Nestorians and their Muslim Neighbors: A study of Western influence on their relations* (Vol. 20). Princeton University Press.
- Keçeci, S, (2016), *The grand strategy of the Russian Empire in the Caucasus against its southern rivals (1821-1833)* (Doctoral dissertation, The London School of Economics and Political Science (LSE)).
- Keskin, N., (2015), *HOW DID THE KURDS OF TURKEY ACTED POLITICALLY AGAINST THE POLICIES OF THE GREAT POWERS?* (Doctoral dissertation, Zirve University)
- Köremezli, İ, (2013), *Ottoman war on the Danube: state, subject, and soldier (1853-1856)* (Doctoral dissertation, Bilkent University).

- Layard, A. H, (1853), *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon: with Travels in Armenia, Kurdistan and the Desert.* John Murray.
 - Lewis, B, (1997), *The West and the Middle East. Foreign Aff.*
 - Logan, D. L, (2009), *Fever and Thirst: An American Doctor among the Tribes of Kurdistan, 1835-1844.*
 - Longrigg, S. H, (1925), *Four centuries of modern Iraq* (pp. 1900-1950). Oxford: Clarendon Press.
 - Marriott, J. A. R, (1924), *Eastern question: An historical study in European diplomacy. (Revised).* Clarendon Press, Oxford.
 - Maunsell, F. R, (1901), Central Kurdistan. *The Geographical Journal, 18*(2).
 - Miller, O. R, (2015), *Sasun 1894: Mountains, Missionaries and Massacres at the End of the Ottoman Empire* (Doctoral dissertation, Columbia University).
 - Miller, O. R, (2015), *Sasun 1894: Mountains, Missionaries and Massacres at the End of the Ottoman Empire* (Doctoral dissertation, Columbia University).
 - Muhammad, Q. M, (2017), *Kurds and Kurdistan in the View of British Travellers in the Nineteenth Century* (Doctoral dissertation, School of Historical Studies).
 - Perry, R. P, (1965), *European exploration in Turkish Kurdistan, 1800-1842* (Doctoral dissertation).
 - Prime, Edward Dorr Griffin, and William Goodell. *Forty years in the Turkish Empire: or memoirs of Rev. William Goodell.* Robert Carter and Bros.
 - Rahman, D.A.G., (2014), Ottoman Reforms and Kurdish Reactions in the 19th Century. *Nübihar Akademi, 1*(2).
 - Reed, H. A, (1951), *The Destruction of the janissaries by Mahmud II in June, 1826* (Doctoral dissertation, Princeton University).
 - Rich, C. J, (1836), *Narrative of a residence in Koordistan, and on the site of ancient Nineveh; with journal of a voyage down the Tigris to Bagdad, and an account of a visit to Shiraz and Persepolis, by CJ Rich, ed. by his widow.*
 - Robarts, A, (2010), *A Plague on Both Houses?: Population Movements and the Spread of Disease across the Ottoman-Russian Black Sea Frontier, 1768-1830s* (Doctoral dissertation, Georgetown University).
 - Shelton, E. W, (2011), *Faith, freedom, and flag: the influence of American missionaries in Turkey on foreign affairs, 1830-1880* (Doctoral dissertation, Georgetown University).
 - Shiel, J, (1838), Notes on a Journey from Tabriz, Through Kurdistán, via Ván, Bitlis, Se'ert and Erbíl, to Suleimániyah, in July and August, 1836. *The Journal of the Royal Geographical Society of London, 8*.
 - Sipahi, Ali, (2018), "Narrative Construction in the 1895 Massacres in Harput: The Coming and Disappearance of the Kurds." *Études arméniennes contemporaines*.
 - Slade, A, (1854), *Records of travels in Turkey, Greece, &c. and of a cruise in the Black sea, with the capitan pasha, in the years 1829, 1830, and 1831.*
 - Smith, E., & Dwight, H. G. O, (1833), *Researches of the Rev. E. Smith and Rev. HGO Dwight in Armenia: Including a Journey through Asia Minor, and Into Georgia and Persia, with a Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas* (Vol. 1). Crocker and Brewster.
 - Stephanov, D, (2014), Sultan Mahmud II (1808-1839) and the First Shift in Modern Ruler Visibility in the Ottoman Empire. *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association, 1*(1-2).
 - Sykes, M, (1907), Journeys in North Mesopotamia. *The Geographical Journal, 30*(3).
 - Sykes, M, (1908), The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire. *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, 38*.
 - Taylor, G, (2007), *Fever and Thirst: An American Doctor Among the Tribes of Kurdistan, 1835-1844.* Chicago Review Press.
 - Van Bruinessen, M. M, (1997), Constructions of ethnic identity in the late Ottoman Empire and Republican Turkey: the Kurds and their others.
- سى. ژىددەزىن ب زمانى تۆركى
- Yılmazçelik, İ, (2000), Osmanlı Hakimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaleti Valileri (1516-1838). *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 10*(1).
 - Zabun, S, (2018), Sivas 1844-1845 Temettüat Defterleri Üzerine Bir Çalışma. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 9*(17).
 - TAŞKIN, F, (2017), Diyarbakır'da Bir Misyoner Hastanesi: Diyarbakır Amerikan Hastanesi (1908-1915). *Journal of History and Future, 3*(3).

¹ سەھەرای هندى ژىندر دىار دىكەن، كۆ ئىكەلى و ئاشابۇونا بەريتائىيا ب كوردا درېرىت بۇ سەردەمن صلاح الدین ئەبوبى، بەلۇ ل سالىن 1550ئى، بەريتائىيا پەت خۇ ئىزىكى كوردا دىكت. بىتىرە: سامان حوسىن ئەممەد، 2014، مىزۇوى كورد لەدىدى رۆزھەلاتناسى بەريتائىدا 1900-1950، سەرپەرشتىيارى پرۆزە: رايىھە فەتاح شىخ مەممەد، ج 1، چاپخانە مۇكىيان، ھەولىر، ل 60-53

² بۇ پەت پىزمانىن بىتىرە

Rich, C. J. (1836). Narrative of a residence in Koordistan, and on the site of ancient Nineveh; with journal of a voyage down the Tigris to Bagdad, and an account of a visit to Shiraz and Persepolis, by CJ Rich, ed. by his widow.

³ ل چىريا ئىكىن يىسا 1822ئى، پېسا رۆزھەلاتى وەك زاراف بۇ ئىكەمین جار ل گۈنگۈ (قىرۇنا) ل سەر دەمن كونسىرتا ئۇرۇپى ل ئىتاليا ھاتىيە بىكارىئىان. ھەر دەنەنەك وەسا ھەزىز دەنەن ئەف پېسە ۋەدگەرەت بۇ سالا 1789ئى، واتە سەردەمن ھېرىشا ناپلىۇنى بۇ سەر مىرى، كۆ ئارمانجا ناپلىۇنى ۋەن ھېرىشى بىرىنا رېتكا دچوو ھندى و سەپانىدا دەستھەلاتا فەرەنسى ل رۆزھەلاتى بۇو. بىتىرە: 10. كامەران مەممەد حاجى، 2007، كوردىستان لە بازاھى كىشەرى رۆزھەلاتىدا 1800-1900 (لىكۆلەنەوەيەك مىزۇویيە)، ج 1، چاپخانە رۆشنىرى، ھەولىر، ل 16

⁴ بەلۇن دراستى دا، مزگىنەرەن ئەمرىكىا شىيان خۇ بىگەھىنە دېرىتىن خالىن چىايى يېن كوردىستان و چالاکىن بەرفەرە ل كوردىستان دەستپېكىن، چەندىن بىنگەھە و 25 قۇتابخانە و نەخۆشخانە دروستىرن، رۆلەكىن گۈنگ دېيداكرىن تالۇزىيان دا دەنافەرە مۆسلمان و مەسيحيان دا، ب تايىھىنى ئاشۇرى، ئەرمەنلى كوردىن مۆسلمانا دا ھەبۇون، مزگىنەرەن ئەمرىكى پۇلەكىن گۈنگ و چالاک لەدەھەرا ھەكارى ياكۇ كوردىستان باشۇر ئۇ بخۇقە دىرىپەن دەبۇون. بىتىرە، عەبدولفەتاح عمل يەھىا، 2007، چالاکى و ھەلسۇرانى مۇزدەبەرە ئەمرىكىيەكان لەكوردستان دا لەنیوھى يەكمى سەدى نۆزەدەيم دا، گۆفارى سەنتەرىرى لىكۆلەنەوەي ستراتىزى كوردىستان، ژمارە (3)، ل 67-91؛ كامەران مەممەد حاجى، ژىندرە بەرى، ل 122-123؛ ھەر دەنەنەك ھەزىز دەنەنەك بىتىرە ئەف ژىندرە ئىنگىلىزى ئۇ

Keskin, N., 2015. How Did The Kurds Of Turkey Acted Politically Against The Policies Of The Great Powers? (Doctoral dissertation, Zirve University), pp. 36-40

⁵ يۈرك دېنەرەت دا ھۆزىن تۆركمانى نە، دېيانەك ئاسايى و كۆچەرى دا دېيان باوهەرى ب دابۇونەرەتىن خۇ يېن ئايىنى ھەبۇون و پاشى بۇونىنە مۆسلمان، ئەف ھۆزىن تۆركمانى دەنەنەك ئاسايىن ب ھۆزىن كۆچەرەن نە تاڭىچى ل ئاسايى بچوپىك. بىتىرە

Hasluck, F. W. (1913). Christianity and Islam under the Sultans of Konia. Annual of the British School at Athens, 19, 191-197.

⁶ جوداھىيەك مەزىن دنابىھەرە ھۆزىن كوردى يېن كۆچەرەن دورست وەك ھۆزرا جاڭ ل وىلايەتا شارەزۆر و ھۆزما مىلى ل وىلايەتا دىاربەك، ئەۋىن دېن كىيونىنە ل دەشتىن و كوردىن ھەر يەمەن جىايى يېن پېشىفە چۈھۈ وەك ھەكارىيان ئەۋىن كۆچەبەر نەبۇونىن ژەھەكىن بۇ جەھەك دى ھەيدە. بىتىرە

Sykes, M. (1908). The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire. *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, 38, 451-486; Disney Jr, D. B. (1980). The Kurdish Nationalist Movement and External Influences. NAVAL POSTGRADUATE SCHOOL MONTEREY CA, p.27; Ibrahim Pasha Milli 1843-1908, Ekurds, Retrieved, from: <http://www.ekurds.com/english/ibrahimpash.htm> ; van Bruinessen, M. M. (1997). Constructions of ethnic identity in the late Ottoman Empire and Republican Turkey: the Kurds and their others, p. 9.

⁷ رەشيد مەممەد پاشا، د نەزادى خۇدا جۇرجى بۇو، ل سالا 1825ئى، سەرکەدەيەتىا لەشكەر ئۆسمانى ل دورپەچىكىن مىسۇلۇنلى كىرىپىن، ھەر دەنەنەك بىتىرە 1827ئى، سەرکەدەيەتىا لەشكەر ئۆسمانى ل دورپەچىكىن ئەتكۈپۈلىس ل ئەسینا كىرىپىن. پاشى شۇرەشا سەرەبەخۇيا يۇنانى، ناڭبىرى بەرددەوارم دابۇو سەرکەدەيەتىا لەشكەر ئۆسمانى ل شەرىن بوسنا و يەلقان. بىتىرە

Perry, O op.cit.p.80.

⁸ لەپەيدىدا سېۋاپىش ئىك ژ گۈنگۈن دەفەرەن كوردىستان بۇ و ھەر دەنەنەك بىتىرە ئەپەپتەن ئۆسمانىان ل ئەنەدۇلى بۇو. بىتىرە Zabun, S. (2018). Sivas 1844-1845 Temettüat Defterleri Üzerine Bir Çalışma. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(17), 21-52.

⁹ ھۆزلا لىچى ئىك ژ ھۆزىن كوردى يېن خۇدان ھېز و دەستھەلاتا بۇو، كۆ ژ 17 گوندان پېك دەھات و 3 ھزار سوارچاڭ و 4 تا 5 ھزار چەكدارىن پىادە ھەبۇون. بىتىرە

Brant & Glascott, Notes of a Journey Through a Part of Kurdistan op.cit.p.359

¹⁰ سەرۋەت ھۆزلا ھانى ل باكۇرى كوردىستان ل بازىرى دىار بەكىر بۇو، ل سەر دەمن دەھەلەت ئۆسمانى دەھەلەت ھۆزلا ھانى يَا ژ 16 گوندان پېك دەھات، 2 سەد سۋارچاڭ و 2 تا 3 ھزارىن چەكدارىن پىادە ھەبۇون، ھەمى ل ژىر فەرماندەيا تىمەر بەگى ۋە بۇون. بىتىرە Ibid, 198

¹¹ حاجى ز يلال ئاغا ئاغا ئاغا ھۆزلا بادىكەنلى ژالىن ھۆزلا ھاتىپەن گىتن و بو ماۋى سالەكى ل دىاربەرە ھاتىپەن زىنداڭىن، پاشى ھەنگى زەرى بۇو دەھەلەت ھۆزلا خۇ ۋە. بىتىرە Ibid, 198

كوردستان العثماني خلال العصور الذهبية استكشافات الأوروبية 1835-1831

كاروان صالح ويسى

جامعة زاخو/ كلية العلوم الإنسانية - قسم التاريخ

ملخص

تعد الحقبة التي تبحث فيها هذه الدراسة من اهم و اخطر مراحل تاريخ كوردستان العثمانية، لانه خلال هذه المدة شهدت هذه المنطقة العديد من التطورات السياسية والعسكرية و عمليات الاكتشافات الاوروبية. ادت الى ظهور وقائع مؤثرة التي قادت المنطقة الى وضع حساس و غير مستقر. الامر الذي دفع بالاوروبيين الى ان يبحثوا في اسباب و مجريات هذه التطورات بحيث يكون لهم معرفة تمكنهم من السيطرة على مجرى الاحاديث فيها. تكون هذه الدراسة من مقدمة، تمهيد و اربعة محاور و الاستنتاجات، و في مقدمتها تلقي الضوء على اهمية، اهداف، مشاكل و مصادر البحث. و في التمهيد تركز الدراسة على عمليات الاكتشاف الممتدة و المنسية خلال مدة 1821-1831، و في المحور الثاني تبحث الدراسة في الحقبة الذهبية للاكتشافات الاوروبية في كوردستان بين سنوات 1832-1834. و خصص المحور الثالث لسرد الاكتشافات التي قام بها المبشرون و البعثات العسكرية الاوروبية في كوردستان. و في المحور الثالث يلقي الدراسة الضوء على اعادة السيطرة العثمانية على كوردستان 1834-1835. و يبحث المحور بالتفصيل في الحملات المبكرة ضد الكورد في عام 1834 و الاجراءات العثمانية للحد من سلطة امراء دياربكر من خلال كتابات الاوروبية. و في الختام ورد ذكر اهم الاستنتاجات التي توصل الدراسة اليها.

الكلمات الدالة: كوردستان العثمانية، الاكتشافات الاوروبية، دياربكر، الحروب العثمانية، اوضاع كوردستان في عام 1834 و امراء الكورد.

Ottoman Kurdistan during the Golden age of the European exploration 1835-1831

Karwan Salih Waisy

Department of History – Faculty of Humanities / Zakho University

salih.waisy@uoz.edu.krd

Abstract

This period under this study is being written, is one the most significant and sensitive stage of the Ottoman Kurdistan history. As, during this period some key political, military and transitions have taken place, they became a main stream of occurring some influential events in the area as a result the situation of the area turned out to be more sensitive and unstable. Hence, these transitions encouraged the European explores who had already attempted searching in the area with the aim of protecting. Consequently, this period has been chosen in order to depict that development explored by European travellers accurately. This research is used some relevant useful references.

This study is being divided into an introduction, overview four sections and an inclusion. In its introduction, the study attempts to shed light on the importance, objectives, problem statement, method and references of it. Afterwards, its overview shows the ignorance travellers and re-conducting of explorers between 1821 and 1831; furthermore, in its endeavours, this research in its first section clears up the golden age of European explorers from 1832 to 1834, the second section of this study relevantly depicts the military and missionaries exploring, this section examines re-taking of the Ottoman Kurdistan from 1834 to 1835 carefully and deeply. Moreover, in its fourth sections, this study demonstrates the initiative attacks on Kurds in 1834 and the limits of Diyarbakir's mirs powers . Its conclusion shows these outcomes that its author has discovered.

Key words: Ottoman Kurdistan, European explorers, Ottoman wars, Diyarbakr and transitions of the 1834 and Kurdish mirs